

مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی

آغازی عادلانه برای تضمین
توسعه و سلامت همه جانبه

معاونت سلامت

اداره سلامت کودکان - دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس
دفترخانه عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت - مرکز توسعه شبکه و ارتقاء سلامت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عنوان و نام پدیدآورنده: مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی: آغازی عادلانه برای تضمین توسعه و سلامت همه‌جانبه / تالیف محمدمیر امیرخانی ... (و دیگران).

مشخصات ناشر: تهران: وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، معاونت سلامت، دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس، ۱۳۸۸.

مشخصات ظاهری: ۱۰۴ص:، مصور، جدول.

شابک: رایگان: ۹-۰۳-۵۵۲۸-۶۰۰-۹۷۸-۶۰۰

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۹۹-۱۰۴.

موضوع: کودکان -- رشد

شناسه افزوده: امیرخانی، محمد، ۱۳۳۸ -

شناسه افزوده: ایران. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی. دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس

رده‌بندی کنگره: RJ۱۳۷م۴ ۱۳۸۸

رده‌بندی دیویی: ۶۱۲/۶۵

شماره کتابشناسی ملی: ۱۷۹۶۸۶۲

نام کتاب:

مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی

ناشر:

آغازی عادلانه برای تضمین توسعه و سلامت همه‌جانبه
وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی،

نویسندگان:

معاونت سلامت، دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس
دکتر محمدمیر امیرخانی، دکتر علیرضا اولیایی منش،

دکتر سید حامد برکاتی، دکتر مریم بهشتیان،

دکتر سهیلا خزاعی، دکتر محمد رضا ذاکری،

دکتر محمد اسماعیل مطلق

طراحی و صفحه‌آرایی:

شرکت تبلیغاتی استیلا (سیامک محیط‌زاده)

تیراژ:

۱۲۰۰ نسخه

نوبت چاپ:

اول - تابستان ۱۳۸۸

شابک:

۹-۰۳-۵۵۲۸-۶۰۰-۹۷۸-۶۰۰

هو الطیف

جمهوری اسلامی ایران
وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی

آغازی عادلانه برای تضمین توسعه و سلامت همه‌جانبه

امیرالمومنین علی علیه‌السلام به فرزند خود امام مجتبی علیه‌السلام می‌فرمایند:

«قلب کودک نورس همانند زمین کاشته نشده، آماده پذیرش هر بذری است که در آن پاشیده شود. از این رو در تربیت تو شتاب کردم، پیش از آنکه دل تو سخت شود و اندیشه‌ات به چیز دیگری مشغول گردد. تا به استقبال کارهایی بشتابی که صاحبان تجربه، زحمت آزمودن آن را کشیده‌اند و تو را از تلاش و یافتن بی‌نیاز ساخته‌اند.»

معاونت سلامت

اداره سلامت کودکان - دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس
دبیرخانه عوامل اجتماعی تعیین‌کننده سلامت - مرکز توسعه شبکه و ارتقاء سلامت

نام کتاب:

مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی
آغازی عادلانه برای تضمین توسعه و سلامت همه جانبه

تالیف (به ترتیب حروف الفبا):

دکتر محمدا میر امیرخانی، دکتر علیرضا اولیایی منش، دکتر سید حامد برکاتی، دکتر مریم بهشتیان، دکتر سهیلا خزاعی، دکتر محمد رضا ذاکری، دکتر محمد اسماعیل مطلق

زیر نظر (به ترتیب حروف الفبا):

جناب آقای دکتر سید حسن امامی رضوی، جناب آقای دکتر سید علیرضا مرندی

با تشکر از همکاری (به ترتیب حروف الفبا):

خانم نغمه تشکری، خانم شیلا دعایی، خانم مرضیه زنگنه، خانم سیده فاطمه سقاء ابوالفضل، آقای دکتر عزیز ا... عاطفی، خانم منیرالسادات علیان، آقای مهندس محمد جواد کبیر و آقای دکتر سید تقی یمانی

با قدردانی از حمایت‌های بی‌شائبه

جناب آقای دکتر باقری لنکرانی

وزیر محترم بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

فهرست

مقدمه ۱۰

فصل اول: مبانی

مفهوم تکامل ابتدای کودکی ۱۳

اسلام، تربیت و تکامل کودک ۲۱

فصل دوم: الزامات

ویژگی‌ها و نیازهای دوران کودکی و نوجوانی و اهمیت آنها ۴۵

عوامل تاثیرگذار بر تکامل دوران ابتدای کودکی ۵۳

تکامل دوران ابتدای کودکی و عوامل اجتماعی تعیین‌کننده سلامت ۶۲

دلایل سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل ابتدای کودکی ۶۳

فصل سوم: مداخلات

اصول و حیطه‌های مداخلاتی ۷۳

برنامه‌سازی برای کودکان بر اساس مراحل رشد و تکامل ۷۴

کلیات برنامه‌ها و مداخلات تکامل دوران ابتدای کودکی ۸۲

تجارب جهانی ۸۹

فصل چهارم: جمع‌بندی

توصیه‌ها و نتیجه‌گیری ۹۶

مراجع ۹۹

هوالحکیر

نهج البلاغه؛ عبده، ج ۳، ص ۴۰:

«أما قلب الحدث كالارض الخالية ما القى فيها من شيء
قبلته فبادرتك بالادب قبل ان يقسو قبلك و يشغل لبك لتستقبل
بجد رأيك ما قد كفاك اهل التجارب بغيته و تجربته»

«چون قلب کودک مانند زمین خالی است که هر بذری در آن بکارند می‌روید،
من تربیت تو را در کودکی و قبل از این که قلبت سخت و ذهنت مشغول
شود، آغاز کردم تا تو به حقیقت آنچه را که اهل تجربه تو را از تجربه مجدد
آن بی‌نیاز می‌سازند، ببذیری».

نامه حضرت علی (ع) خطاب به فرزندش امام حسن (ع)

خوشبختانه امروزه با توجه به توسعه‌ی بهداشت، مراقبت و آگاهی
جهانی، کودکان بیشتری زنده می‌مانند که حمایت از سلامت و کیفیت
زندگی ایشان یک اولویت انکارناپذیر است. پژوهش‌های علمی، اهمیت
ترویج رشد سالم در دوران اولیه کودکی را ثابت کرده و نشان می‌دهد که
برنامه‌های مبتنی بر توجه کامل به رشد اولیه کودک، فرصت فوق‌العاده‌ای
برای اجتناب از مشکلات رشد و تکامل ارایه می‌کند و به این وسیله منافع
بلند مدتی را برای فرد و جامعه به ارمغان می‌آورد.

این در حالی است که در حدود ۱۴۰۰ سال پیش در آموزه‌های دین مبین
اسلام که در آیات و روایات مستند موجود است، اهمیت توجه به سنین آغاز
کودکی و نیز تربیت صحیح فرزندان و تعامل مثبت با ایشان مشهود است. به
طوریکه بخش مهمی از سیره عملی رسول گرامی اسلام و ائمه معصومین به
این امر مهم اشاره دارد.

شواهدی از حوزه‌های فیزیولوژی، تغذیه، بهداشت، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و آموزشی نشان می‌دهد که سال‌های اولیه در شکل‌گیری هوش، شخصیت و رفتار اجتماعی تعیین‌کننده هستند. کودکان با توانایی‌های جسمی، اجتماعی و روانی متولد می‌شوند که به آن‌ها اجازه می‌دهد ارتباط برقرار کنند، بیاموزند و رشد کنند. اگر این توانایی‌ها شناخته و حمایت نشوند، به جای شکوفا شدن می‌خشکنند.

بیشترین رشد هوشی در کودکان قبل از سن هشت سالگی است. اولین سال‌های زندگی در مورد تغذیه و رشد جسمی کودکان بسیار تعیین‌کننده است و کودکانی که در این دوران متزلزل‌اند، ریسک ناتوانی یا تأخیر در رشد شناختی (ذهنی) را خواهند داشت. در طول دو سال اول زندگی بیشترین رشد سلول‌های مغزی، همراه با شکل‌گیری ارتباط‌های عصبی در مغز اتفاق می‌افتد. به بیان دیگر سال‌ها و ماه‌های آغازین مهم‌ترین سال‌های سرمایه‌گذاری برای توسعه انسانی است.

برنامه‌های مراقبت و تکامل ابتدای کودکی، سبب بهبود وضعیت عدالت می‌شوند و با فراهم آوردن آغازی منصفانه برای کودکان، این امکان به وجود می‌آید که بی‌عدالتی‌های اجتماعی، اقتصادی و جنسیتی مرتبط تعدیل گردند. در واقع شرایط ناسالم و استرس‌زایی که در اثر فقر ایجاد می‌شود، با نابرابری‌های تکاملی و عدم یادگیری ابتدایی همراه می‌شود. این نابرابری‌ها خود به تداوم نابرابری‌های اقتصادی اجتماعی کمک می‌نمایند. در یک سیکل معیوب، کودکان خانواده‌هایی که منابع محدودی دارند نسبت به کودکان خانواده‌های مرفه از لحاظ تکامل ذهنی پیشرفت کندتری داشته و آمادگی آنها برای ورود به مدرسه و زندگی اجتماعی کمتر خواهد بود و این

شکاف به آسانی از بین نخواهد رفت. قابلیت برنامه‌های مراقبت و تکامل ابتدای کودکی در زمینه بسیج نمودن و به حرکت درآوردن مردم می‌تواند منجر به ایجاد مشارکت موثر ایشان گردد. سرمایه‌گذاری در این برنامه‌ها، یک نوع سرمایه‌گذاری در ایجاد شهروندانی سالم‌تر، تحصیل‌کرده‌تر و توان‌تر است. در واقع، ساختار و محتوای اکثر آموزش‌های پیش از دبستان (یادگیری فعال، تعاملات گروهی و ...) منجر به شکل‌گیری رفتارهایی می‌شود که برای زندگی اجتماعی فرد ثمربخش خواهد بود.

دلایل اقتصادی برای سرمایه‌گذاری در برنامه‌های دوره‌ی خردسالی جایگاه ویژه‌ای را در سیاست‌های اقتصادی باز به خود اختصاص داده است. دنیای امروز به نیروی افراد تحصیل‌کرده، خلاق، خوش‌فکر و انعطاف‌پذیر نیاز دارد. نیاز به توسعه‌ی نیروی انسانی متخصص در کشورها، بیش از همیشه اهمیت یافته است. ایجاد این توسعه بستگی به آموزش رسمی دارد و این فرایند پیش از ورود کودکان به دوره‌ی ابتدایی شروع می‌شود.

به طور خلاصه برنامه‌های رشد و تکامل کودکان خردسال، نه تنها فردی و کوتاه مدت، بلکه اجتماعی، اقتصادی و بلندمدت بوده، فواید بسیاری برای جامعه دارد و بر روی توانایی کودکان برای حضور موثر در خانواده و اجتماع بسیار مؤثر است.

مواردی از قبیل تعهدات بین‌المللی کشور (اهداف توسعه هزاره، تعهد کشور به عنوان عضو سازمان جهانی بهداشت، الحاق کشور به کنوانسیون حقوق کودک، امضای سند جهانی حفظ، حمایت و ترویج تغذیه با شیر مادر و ...) از یک سو و اهداف و تعهدات ملی شامل سند چشم‌انداز ۲۰

ساله، برنامه‌های چهارساله‌ی توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، سندبخشی سلامت برگرفته از برنامه‌ی چهارم توسعه و سند چشم انداز ۲۰ ساله از سوی دیگر نظام سلامت را ملزم به پرداخت جدی به موضوع می‌نماید.

در حال حاضر در معاونت سلامت وزارت بهداشت طرح تدوین سند ملی ارتقای تکامل کودکان ایرانی در دستور کار قرار دارد و گروهی از همکاران فرهیخته و با تعهد ما وظیفه این مهم را بر عهده گرفته‌اند. کتاب حاضر یکی از اقدامات اولیه در این زمینه است تا با اطلاع‌رسانی و ایجاد حساسیت در کلیه ذینفعان داخل و خارج نظام سلامت ضمن جلب مشارکت ایشان گام مهمی در جهت ارتقای سطح سلامتی و رشد و تکامل حداکثری کودکان این مرز و بوم برداشته شود.

دکتر سید حسن امامی رضوی
معاون سلامت

مقدمه:

سال‌های ابتدای کودکی مهم‌ترین سال‌های حیات هر فرد محسوب می‌شوند به طوری که تجربیات این سال‌ها زیر بنای زندگی آینده وی را تشکیل خواهند داد. مطالعات گویای این حقیقت است که بسیاری از مشکلات دوران بزرگسالی ریشه در دوران ابتدای کودکی دارند. اثرات آنچه در طول نخستین ماه‌ها و سال‌های زندگی کودک و حتی در دوره قبل از تولد روی می‌دهد، می‌تواند در تمام طول عمر وی ادامه یابد. محیطی که کودک در آن زندگی کرده، رشد می‌نماید و می‌آموزد، تاثیر بسیار زیادی بر تکامل وی دارد. همه عوامل کلیدی ذهنیت عاطفی از قبیل اعتماد، کنجکاو، هدفمندی، ظرفیت برقراری ارتباط با دیگران و ... بستگی به نوع مراقبت‌های نخستینی دارند که کودک از محیط و افراد پیرامونی خود در سال‌های نخستین زندگی دریافت می‌کند.

تکامل ابتدای کودکی شامل حیطه‌های مختلفی از قبیل شناختی، تکلمی، احساسی، اجتماعی، جسمی، روانی و معنوی می‌باشد که همگی قویا بر یادگیری، موفقیت تحصیلی، احتمال ابتلا به بیماری‌های جسمی و روانی، مشارکت اقتصادی، عملکرد اجتماعی و سلامت فرد تاثیر به سزایی خواهند داشت. کودکان با ظرفیت‌های روانی، اجتماعی و جسمی متفاوتی متولد می‌شوند که این ظرفیت‌ها به آنها اجازه می‌دهد از طریق ارتباط با محیط پیرامون خود، بیاموزند و سیر تکاملی خود را طی کنند. اگر این ظرفیت‌ها شناخته نشده و مورد حمایت قرار نگیرند، به جای شکوفایی، پژمرده شده و از بین خواهند رفت.

یافته‌های علمی نشان می‌دهند که در دنیا حداقل ۲۰۰ میلیون کودک زیر پنج سال از رسیدن به حداکثر پتانسیل تکاملی، شناختی، اجتماعی و

عاطفی خود باز می‌مانند. عواملی از قبیل سوءتغذیه (کمبود آهن، کمبود ید،...) و تحریک ناکافی تکامل شناختی در پنج سال اول زندگی از عمده‌ترین علل این زیان بزرگ محسوب می‌شوند؛ عواملی که پیشگیری از آنها ساده است و راه‌حل‌های روشنی دارد.

وقتی که کودکان از "سر آغازی" درست و بایسته برخوردار نشده باشند، هرگز از عهده جبران آثار کوتاه‌هایی که در حق آنها شده است بر نمی‌آیند و به شکوفا کردن کامل استعدادهاى خود نایل نمی‌شوند.

اسلام عالی‌ترین توجهات را به کودک و تکامل و تربیت وی دارد چنانکه احترام به فرزند، پرورش و آموزش مناسب، توجه به نیاز روابط دوستانه و رفاقت، صمیمیت با کودک، محبت، اجتماعی کردن فرزند، مشورت با فرزندان، انتخاب نام زیبا، رفتار عادلانه و به دور از تبعیض، آموزش‌های دینی و تقویت مبانی اعتقادی و سطح دانش و معرفت کودک جملگی از مصادیق مهم و مورد توجه دین اسلام می‌باشد. بدیهی است کم‌توجهی به این توصیه‌ها سبب رشد و تکامل کمتر کودکان جامعه اسلامی ایران نسبت به سایر کشورها خواهد شد و یقیناً این موضوع ما را از اهداف عالی نظام اسلامی دور نگاه خواهد داشت. لذا بر ما واجب است که با توجه به دستورات اکید دین مبین اسلام برای دستیابی به عدالتی پایدار و مستمر، برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی را در کشور طرح‌ریزی و اجرا نماییم.

حقیقتاً کودکان سرمایه‌های یک ملت‌اند و برای شاد زیستن و رفاه کامل جسمی، روانی، عاطفی و اجتماعی که موجب دستیابی به توانمندی‌های بالقوه آنان می‌شود، برنامه‌ای باید داشت. آیا می‌توان انتظار داشت در شرایطی که بستر مناسبی برای رشد کودکان فراهم نیست، همه کودکان

تبدیل به جوانانی مبتکر، توانمند و پویا شوند؟ آیا ما نیازهای متفاوت انسان را از لحظه تکوین، طول دوران جنینی و بعد در سال‌های اولیه رشد و تکامل می‌شناسیم و به آن نیازها پاسخ مناسب داده‌ایم؟ پاسخ به این نیازها و تأمین محیط‌های مناسب برای تکامل کودکان از عهده والدین، به تنهایی، خارج است و نیازمند حمایت‌هایی از جانب دولت، تشکیلات مدنی و جامعه نیز می‌باشد.

اعتقاد بر این است که برنامه‌ریزی‌های طولانی مدت و متعهدانه در این حیطه می‌تواند منجر به بهبود عدالت و کاهش نابرابری در طول نسل‌ها گردد. در واقع تکلیف کلیه دولت مردان و برنامه‌ریزان سلامت کودکان کشور، تأکید و حمایت در پاسخ به این نیازها، تأمین محیط‌های مناسب برای تکامل کودکان و اجرای بهینه برنامه‌های مناسب با توجه به دستورات دین مبین اسلام و قرآن و مستندات علمی می‌باشد. هدف این مجموعه نیز آن است که علاوه بر آشنایی با مبانی و اهمیت موضوع، توجه کلیه سیاستگذاران، تصمیم‌گیرندگان، برنامه‌ریزان و کارشناسان کشور را به این حیطه جلب نموده تا همگی با یاری یکدیگر برنامه و مداخلات مناسبی را طرح‌ریزی و اجرا نماییم که در آینده کودکان و در نهایت جامعه سالم‌تر و متکامل‌تری داشته باشیم.

فصل اول: مبانی

مفهوم تکامل ابتدای کودکی

تکامل دوران ابتدای کودکی حیطه‌ای است در برگزیده عناصری از قبیل محرک‌های دوران شیرخوارگی، تغذیه، آموزش‌های دوران ابتدای کودکی، توسعه و تکامل اجتماعی که در آن علوم پزشکی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی و مسائل اقتصادی با هم آمیخته شده‌اند. اگر قصد، حمایت از کودکان و کمک به رشد و تکامل آنان باشد، ضروری است که جنبه‌های تکامل آنها را شناخته و درک نماییم و هم‌چنین به محیطی که کودک در آن زندگی می‌نماید، توجه کنیم.

مراقبت‌های تکاملی دوران ابتدای کودکی

(Early Childhood Care for Development)

در برگزیده محافظت‌ها و مراقبت‌های تضمین‌کننده تکامل مطلوب کودک و تمام حمایت‌های ضروری از وی، از زمان تولد تا سن هشت سالگی، به منظور رسیدن به حداکثر میزان تکاملی اش می‌باشد.

برای درک بهتری از معنای جمله فوق لازم است که از معانی اصطلاحات کلیدی درک مشترکی داشته باشیم:

• دوران ابتدای کودکی (Early Childhood)

• مراقبت (Care)

• تکامل (Development)

۱- دوران ابتدای کودکی^۱

به طور رایج در برگیرنده دوره‌ای از زندگی کودک از زمان لقاح و دوره جنینی تا سن هشت سالگی می‌باشد. از لحاظ رشد و نمو فیزیکی، اجتماعی، احساسی و عقلانی، دوران ابتدای کودکی زمانی است که از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. تجارب خوب و مناسب در این دوران، از جمله کمک خانواده‌ها به منظور تأمین نیازهای کودکان، سبب بهبود تکامل کودکان و رسیدن به حد مطلوب تکاملی‌اشان خواهد شد. بنابراین اگر مشکلات و مخاطرات محیط فیزیکی و اجتماعی بر سر راه تکامل کودکان، که سبب تاخیر تکاملی آنها می‌گردند، به موقع شناخته شوند و تلاش جهت برطرف کردن و یا به حداقل رسانیدن آنها صورت گیرد، می‌توان از بسیاری از پیامدهای ناگواری که حتی در دوران بزرگسالی گریبانگیر فرد خواهند شد، اجتناب نمود.

در نظر گرفتن این دوره دو دلیل دارد:

- از دیدگاه تئوری‌های یادگیری، دوره زمانی از تولد تا ۸ سالگی، دوره‌ای از زندگی است که در آن غالباً یادگیری از طریق رفتار رخ می‌دهد. این دوره زمانی، با تکامل روانی مرتبط با یادگیری ارتباط دارد. بیشترین فراگیری در سنین زیر هشت سالگی اتفاق می‌افتد و این فراگیری زمانی مطلوب خواهد بود که کودک اشیایی در اختیار داشته، بتواند آنها را دستکاری کند و فرصت و شانس کشف دنیای اطرافش را داشته باشد. البته اینها همگی باید در محیطی امن و محرک تأمین شوند تا کودک بتواند از طریق آزمون و

1) Early Childhood

خطا بیاموزد و تجربه کند. در حدود سن ۷ تا ۸ سالگی، کودک به سن دلیل و استدلال می‌رسد و در این سن به شکل متفاوتی به دنیا می‌نگرد. در این زمان می‌تواند با ایده‌ها بازی کند، مفاهیم را از نظر ذهنی یاد بگیرد و کمتر به اشیاء وابسته باشد، گرچه در این دوران، یادگیری از طریق مشاهده و شنیدن نیز صورت می‌پذیرد.

• به دلیل اهمیت پیوستگی تجارب کودکان، تعریف دوران ابتدای کودکی از تکامل دوران پره‌ناتال شروع و تا سال‌های ابتدای مدرسه (سنین ۶ تا ۸) ادامه می‌یابد. هر چند که ساختار مغزی از لحاظ بیولوژیکی و وراثتی تعیین می‌گردد اما این ساختار در دوره پره‌ناتال به تکامل خود ادامه می‌دهد و در واقع ارتباطات درون مغزی، که زیربنای مهم و حیاتی برای تکامل آتی فرد هستند، از تعاملات و ارتباطات کودک با محیط اطراف (انسان و اجسام) شکل می‌گیرند. سریع‌ترین دوره تکامل مغز در طی دو سال ابتدای زندگی اتفاق خواهد افتاد که این خود پایه‌ای برای عملکرد هوشی، هیجانی عاطفی، فیزیکی/ایمنولوژیکی و اجتماعی کودک می‌گردد. تجارب کودک از دوران دو تا پنج سالگی زیر بنایی برای یادگیری‌های بعدی، تحصیلات رسمی و مهارت‌های اجتماعی وی خواهد بود.

در واقع قدرت یادگیری کودک در سنین پیش از دبستان بسیار بالا و عمیق است. کودک در ۶ سالگی حدوداً ۹۰ درصد رشد مغزی خود را پشت سر گذاشته است؛ بنابراین هر چه از بدو تولد، از توانایی‌های مغزی بیشتر استفاده نماید، اتصالات و سیناپس‌های (روابط میان سلول‌های مغز) مغزی کامل‌تر شده و بیشتر رشد خواهند کرد و توان آموزشی او نیز افزایش خواهد یافت.

۲. مراقبت^۲

در دهه ۱۹۸۰ اصطلاح (Care) مراقبت، به تکامل ابتدای دوران کودکی Early Childhood Development اضافه شد تا ذهن سیاستگذاران و برنامه‌ریزان را از این که برنامه‌های تکامل دوران ابتدای کودکی تنها معادل با برنامه‌های پیش‌دبستانی است، دور نماید. در این زمان بود که برنامه‌های مراقبت کودک (Child Care) از نظر مفهومی از برنامه‌های پیش‌دبستانی جدا شده و این قبیل برنامه‌ها اغلب با سلامت، کار زنان و خدمات اجتماعی مرتبط شدند. در راستای تلاش برای وسیع‌تر نمودن برنامه‌های دوران ابتدای کودکی، عبارت مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی (Early Childhood Care & Development) مرسوم گردید. در دهه ۱۹۹۰ کلمه مراقبت معانی مختلفی به خود گرفت. در ابتدا یونیسف آن را در ارتباط با برنامه‌های تغذیه‌ای به کار برد (یعنی توجه نمودن به این نکته که تغذیه خوب چیزی بیش از تأمین غذای کودکان است) و مراقبت (Care) به عنوان یک جزء کلیدی در فرآیند تغذیه کودک که خود سبب ارتقاء رشد و تکامل می‌شود، محسوب گردید. کودکانی که تحت توجهات مراقبتی نیز قرار می‌گیرند، نسبت به کودکانی که این قبیل مراقبت‌ها را دریافت نمی‌کنند، تغذیه بهتری داشته و کمتر مستعد ابتلاء به بیماری هستند و هم‌چنین توانایی یادگیری بهتری دارند. بر عکس، کودکانی که مورد مسامحه و غفلت قرار می‌گیرند، مستعد ابتلاء به انواع بیماری‌ها و سوءتغذیه بوده و توان و انگیزه کمتری برای یادگیری دارند.

کمبودهای تغذیه‌ای در این دوران حساس زندگی کودک، به شدت بر توانمندی‌های ذهنی او اثر می‌گذارد. امروزه می‌دانیم ضریب هوشی کودکی که از شیر مادر محروم شود، ۸ درجه؛ کودکی که با کمبود آهن روبه‌رو باشد، ۵ درجه و کودکی که با کمبود ید مواجه است، ۱۳ درجه نسبت به آنهایی که از این غفلت‌ها مصون مانده‌اند، کمتر است. همچنین می‌دانیم که سوءتغذیه دوران جنینی می‌تواند سلامت تمام دوران حیات را به مخاطره اندازد. ولی آیا تاکنون توانسته‌ایم محاسبه کنیم که کمبودهای عاطفی در این دوران حساس چگونه می‌تواند زندگی کودک را دچار سرگردانی، بی‌تفاوتی و خود ستیزی کند؟ آیا به پتانسیل تکاملی کودک از بدو تولد اندیشیده‌ایم و بستر مناسبی برای رشد تکاملی او مهیا کرده‌ایم؟ البته رشد و پرورش کودک عرصه‌های متعدد به هم پیوسته‌ای چون رشد حسی حرکتی، شناختی و اجتماعی و هیجانی را دربر دارد و توجه به تمام عرصه‌ها برای رسیدن به حداکثر توانمندی‌های بالقوه، حق طبیعی اوست. در نخستین لحظات، ماه‌ها، و سال‌های اول زندگی، هر لمس، حرکت، و ارتباط عاطفی در زندگی یک کودک، در مغز او به شکل انفجاری از فعالیت‌های الکتریکی و شیمیایی در می‌آید، زیرا در این سنین میلیاردها سلول مغزی در حال سازمان‌دهی شبکه‌هایی با میلیاردها سیناپس است. انواع تجربه‌ها بر چگونگی تکامل مغزهای جوان تاثیر می‌گذازند اما در این بین، هیچ چیز مهم‌تر از مراقبت و تغذیه مناسب در سال‌های نخستین زندگی نیست.

در حال حاضر مراقبت به عنوان فرآیندی تلقی می‌گردد که منجر به ایجاد محیط توانگرکننده حامی تکامل کودک می‌شود. از لحاظ عملی،

مراقبت مبنای فرهنگی دارد و شامل تسهیلاتی می‌شود که بزرگسالان و سایر افراد مهم در زندگی کودک و جامعه قادر به تأمین آن هستند؛ از قبیل محیط سالم و امن، تعاملات حمایتی و اثرگذار، الگوهای مناسب، محرکات، محافظت‌ها ... که همگی از اجزاء مورد توجه حقوق تکاملی کودکان به شمار می‌روند.

به طور خلاصه مراقبت مجموعه‌ای از اقدامات منسجم است که ضامن تشریک مساعی برای حمایت و حفاظت از جنبه‌های سلامت، تغذیه، روانی اجتماعی و شناختی تکامل کودکان می‌باشد. بنابراین مراقبت یکی از عوامل کلیدی در ارتقاء تکامل مطلوب کودکان محسوب می‌گردد.

۳- تکامل^۳

فرآیندی از تغییرات است که کودکان را از لحاظ حرکتی، فکری، احساسی، تعامل با مردم و عوامل محیطی به سطوح بالاتری از کامل شدن می‌رساند. تکامل کودکان شامل آشکار شدن ویژگی‌های بیولوژیکی و رفتارهای نشأت گرفته از آموخته‌های مبتنی بر تجارب می‌باشد. رشد فیزیکی، ذهنی و هیجانی، نقش حیاتی در تکامل کلی کودکان دارند.

هم چنین یادگیری نقش بسیار مهمی در تکامل دارد، که خود به عنوان فرآیند اکتساب دانش، مهارت‌ها، عادات و ارزش‌ها از طریق تجربه، آزمایش، مشاهده، بازتاب و یا مطالعه و آموزش تعریف می‌گردد. وضعیت

تکاملی موجود هر کودک، می‌تواند بر یادگیری جاری و آتی او تاثیر گذاشته آن را تسهیل نموده و یا از آن ممانعت به عمل آورد. یادگیری، بخشی کلیدی از فرآیند تکامل و یکی از پیامدهای آن است که به شدت تحت تاثیر کیفیت مراقبت‌هایی که کودک دریافت می‌کند، قرار می‌گیرد.

اگر تأمین مراقبت مناسب در زمینه حمایت از تکامل کودکان را وظیفه خود بدانیم، باید توجهی و رای توجهات بخشی داشته باشیم و درک کنیم که چگونه انواعی از مراقبت‌ها که منجر به بقا و حداکثر تکامل و محافظت از کودکان می‌شود را تأمین نماییم و باید بدانیم که تکامل سالم و همه جانبه از حقوق اصلی و اولیه کودکان است. باید بفهمیم که چه مراقبت‌هایی برای کودک لازم است و نیز چگونه این مراقبت‌ها را در موقعیت‌های مختلف به کار گیریم. این گونه توجهات است که ما را به ایجاد برنامه‌های دوستدار کودک، برنامه‌های متمرکز بر خانواده و مبتنی بر جامعه که خود حامی تکامل کودکان هستند، رهنمون می‌گردد.

بنابراین، برنامه‌ریزی برای مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی علاوه بر توجه به نیازهای اختصاصی کودکان شامل موارد زیر نیز می‌گردد:

- تعامل پدر و مادر به منظور تقویت مهارت‌های والدین
- تعامل خواهر و برادرهای کودک و سایر اعضای فامیل به منظور شناخت و توجه به نیازهای اختصاصی تکاملی کودکان
- اقدام برای تأمین یا تقویت گزینه‌های مراقبت روزانه
- تلاش برای حمایت از زنان و خانواده‌ها از طریق حمایت‌های اقتصادی

- ظرفیت‌سازی در جامعه و خانواده
- تعامل با جامعه به منظور ارزیابی مشکلات مبتنی بر جامعه و حل آنها
- تهیه و تدوین برنامه‌های بین‌بخشی
- ایجاد بسیج‌های اجتماعی

برنامه‌ریزی در زمینه مراقبت و تکامل ابتدای دوران کودکی یعنی برآورده کردن نیازهای چندگانه کودکان از طریق مد نظر قرار دادن سلامت، تغذیه و محرکات روانی-اجتماعی، در حالی که هم‌زمان با اینها ضروری است نسبت به بهبود وضعیت محیطی که کودکان در آن زندگی می‌کنند نیز اقدام نماییم.

اسلام، تربیت و تکامل کودک

از نظر اسلام تکامل واقعی انسان در گرو پرورش ابعاد دینی و معنوی وجودی او می‌باشد. اسلام هدف از آفرینش انسان را رسیدن به تکامل ذکر نموده و انسان کامل را اشرف مخلوقات برشمرده است که خلیفه خداوند در زمین می‌باشد. به همین دلیل در مباحث مربوط به تکامل می‌بایست به چگونگی پرورش ابعاد معنوی و دینی وجود او، که فطرت انسانی نیز به آن امر می‌کند، بپردازیم. برای بررسی جایگاه تربیت دینی کودکان لازم است اصول تربیت دینی کودکان مورد توجه قرار گیرد تا بهتر بتوانیم از این ابزار در جهت هدایت فرزندانمان استفاده مطلوب نماییم. موضوع تربیت فرزند، از دیرباز جزء موضوعات اساسی و بنیادی اسلام بوده است. در دنیای امروز با توسعه و رشد مهارناپذیر تکنولوژی و پیشرفت‌های چشمگیر آن و نیز در عصر رویکرد دوباره بشر به دین، تربیت فرزند، هم‌چنان چشم‌گیر می‌نماید. امروزه حتی خانواده‌های غربی نیز به خوبی دریافته‌اند که بازی‌های رایانه‌ای، سایت‌های سرگرمی، چت‌های اینترنتی، تلویزیون، سینما و ... نیازهای روحی فرزندشان را تأمین نمی‌کنند و بنیان خانواده را اکسیری جز تربیت صحیح فرزند، استوار نخواهد نمود.

از ویژگی‌های دین اسلام تاکید بر پرورش همه ابعاد زندگی انسان است. هر چند در تربیت اسلامی پرورش ابعاد معنوی هدف اصلی و نهایی است؛ اما دستیابی به این هدف بزرگ در پرتو داشتن جسمی سالم و روانی با نشاط امکان‌پذیر است.

کارشناسان تربیت کودک اذعان می‌دارند که بهترین دوره برای تربیت فرزند، دوران کودکی است. زیرا در این سنین حس تقلید و نیز حس پذیرش

آموزه‌های تربیتی، در سطح بالایی از توانمندی قرار دارد و کودک به خوبی آن چه را که به او آموخته می‌شود، فرا می‌گیرد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله در مورد تربیت از سنین کودکی فرموده‌اند:

"مَنْ رَبَّى صَغِيرًا حَتَّى يَقُولُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَمْ يَحَاسِبْهُ اللَّهُ؛"

هر کس فرزندش را از کودکی تربیت کند تا او بتواند بگوید لا اله الا الله، خداوند از او حساب نخواهد کشید.

در سیره تربیتی امام رضا(ع)، بر تدریجی بودن تربیت، انتخاب همسر صالح و شایسته، رعایت آداب ازدواج، مراقبت‌های ایام بارداری، نام‌گذاری مناسب، مراقبت از کودک، کودک و سلامتی، صحبت با کودک، محبت، احترام، تشویق وی، نظارت والدین بر کودک، خود اتکایی و پرورش بعد عقلانی در دوران کودکی تأکید ویژه‌ای شده است.

اسلام بالاترین توجه را به کودک دارد، آیاتی که نسبت به حقوق کودک در اسلام وجود دارد و نیز روایات موجود تماماً حکایت از اهمیت اسلام به کودکان و حقوق ایشان دارد. رسول اکرم(ص) بیان می‌دارد: همانطور که پدران و مادران، حقوقی بر فرزندان خود دارند و فرزندان در صورت ترک آن حقوق عاق می‌شوند، فرزندان نیز حقوقی بر پدر و مادر دارند که پدران و مادران در صورت رعایت نکردن آن عاق فرزندان می‌گردند. "بر مبنای تعالیم اسلام، والدین مسئول تأمین تمام نیازهای کودک اعم از مادی و معنوی می‌باشند. نیازمندی‌های جسمانی کودک از قبیل نمو جسمانی کودک با فراهم ساختن وسایل مادی امکان‌پذیر است. این رشد و نمو با تغذیه و بهداشت کافی، آب و هوا، مسکن، خواب، بازی و امثال آن، به دست می‌آید.

حضرت رسول اکرم(ص) در تبیین جایگاه فرزندان امتش در جهان آفرینش می‌فرماید "هر آینه نوزاد امتم نزد من محبوب‌تر از آنچه خورشید بر آنان می‌تابد می‌باشد". هم چنین بیان گردیده که در وجود انسان، بذره‌های سعادت و خوشبختی نهفته است که با پرورش صحیح، هر یک از آنها شجره طیبه‌ای خواهد بود که در تعالی و کمال انسان نقش بسزایی دارد و یکی از آن بذره‌های سعادت داشتن فرزند صالح است که پیامبر فرمودند: "سعادت انسان در داشتن دوستان صالح و فرزند نیکوکار است."

رفتار فرزند بجز آداب اکتسابی او از جامعه، بیانگر فرهنگ و اخلاق، ایمان و ارزش‌های حاکم نهادینه شده بر وجود والدین و خانواده است. پدر و مادر بذر کمالات وجودی خویش را در وجود فرزندشان پرورش می‌دهند. به بیان دیگر فرزندان، آن گونه که می‌خواهیم پرورش نمی‌یابند، بلکه آن گونه که هستیم، خواهند بود و از این رو است که پیامبر اعظم(ص) فرمودند: خداوند متعال فرزند را با فطرت سالم سعادت‌مند به انسان عطا می‌فرماید. رسول گرامی اسلام همچنین بر کوشا بودن پدر و مادر در تربیت فرزندان دستور داده و فرمودند: فرزندان را گرامی بدارید و آنان را به آداب نیکو بیارائید. یکی از مصادیق مهم اکرام فرزندان و تربیت آنان تشویق و ترغیب آنها به نماز و ارتباط با آفریدگار یکتا می‌باشد.

توجه به اصول زیر برای پرورش معنوی کودکان ضرورت دارد:

الف: اصل آگاهی و معرفت

برای فراهم آوردن زمینه‌های مساعد و غنی و تسهیل رشد مفاهیم و عقاید دینی نیازمند شرایطی ویژه هستیم، از آنجا که کودکان دارای تفکر عینی و حسی هستند لزوم دقت نظر در این اصل ضروری به نظر می‌رسد، زیرا:

۱) برای آموزش مفاهیم باید فهم کودکان را به خدمت گرفت، به کارگیری تفکر عینی کودکان برای فهم مسائل معنوی تقریباً ناممکن خواهد بود، زیرا کودک دنیای پیرامون خود را از طریق دریچه حسی خود نظاره خواهد نمود.

۲) ارائه هر مبحث و مسئله‌ای از مذهب باید با توجه به میزان توانایی و درک مطلب و فهم کودک صورت گیرد، بدیهی است موقعیت سنی کودکان محدودیت‌های زیادی در جهت ارائه مفاهیم بجای خواهد گذاشت.

۳) ارائه رهنمودهای دینی و گفتار بزرگان دین در سنین کودکی، در موقعیتی صورت می‌گیرد که کودک به چرائی آنها آگاه نخواهد شد و انگیزه کمتری برای جذب و عمل به گفته‌ها خواهد داشت.

آنچه در این بین برجسته خواهد بود، مستعدسازی و آماده نمودن زمینه‌هایی برای آزمودن تجربیات و احساسات خواهد بود تا از طریق توجه به نتایج رفتار و میزان موافقت و تقویت دیگران بتواند رفتاری را درونی نماید.

اگر بخواهیم رهنمودهای دینی و گفتار بزرگان در زندگی کودکان موثر باشد، باید به برجسته‌سازی شخصیت‌های مذهبی و دینی اقدام نمائیم تا از طریق دوستی و مؤانست با معصومین و نیز شخصیت‌های مذهبی و دینی، کودکان بتوانند به رفتارهای تقلیدی مطلوب دست یابند.

بدیهی است اصل آگاهی و معرفت در تربیت دینی کودکان به برجسته‌سازی احساسات و عواطف آنان تکیه خواهد داشت.

ب: اصل شعور و احساس

- در این اصل سعی بر آن است که کودکان را به مشاهده و توجه بیشتر به احساسات و تجربیات دیگران و برانگیختن عواطف و شور مذهبی و ادار نمائیم، این تحریک و برانگیختگی می تواند متأثر از موقعیت های زیر باشد:
- آشنا کردن کودکان با مراسم، دستجات، جماعات و عبادت های جمعی
  - دیدن هیجانانگیز، شادی ها، اشک ها و ناله ها (جشن ها و عزاداری های مذهبی)
  - افزایش شوق کنجکاوی و فراهم آوری فرصت برای کشف طبیعت و فطرت کودک به دست خودش
  - تکیه این اصل بر تقویت شعور و احساس آدمی است. این اصل در موقعیت سنی کودکان به مراتب اثرگذارتر و مفیدتر خواهد بود.

ج: اصل رفتار و عمل

در این اصل سعی بر آن است دستورات اخلاقی و پسندیده توسط کودک، در عملکرد والدین و مراقبین وی مشاهده شود. به صورتی که کودک از طریق مشاهده عملکرد اعضای خانواده و مراقبین متوجه حقیقت شده و عادات مذهبی از این طریق در فطرت او نهادینه شده و با میل و علاقه به طاعات و عبادات خداوندی بپردازد. برای مثال اکرام و احترام بر فرزندان می تواند تأمین کننده عزت و کرامت آدمی باشد. در رفتار عادلانه نسبت به کودکان می خواهیم با لمس خوبی عدالت او را از فشار ناروای ظلم مصون ساخته، جایگاه اصلی خداوند و رفتار عادلانه او را مجسم سازیم و در به کارگیری احساس شادی و سرزندگی، ایجاد

طراوت و بهجت نشان‌دهنده دید مثبت به زندگی، امید و آرزوهای مثبت خواهیم شد تا آنها نیز بتوانند رفتار و اعمالی را داشته باشند که رضایت خداوند را بوجود آورد. از آنجا که احساسات، ابزارهای اولیه درک و شناخت آدمی است، می‌توان برای هدایت دینی کودکان و نوجوانان از احساس درونی آنان کمک گرفت. در این راستا برخی از رفتارهای مهم و دستورات اسلامی به اختصار در زیر ذکر می‌گردند:

الف: احترام و اکرام بر فرزندان

توصیه پیشوایان و رهبران الهی جامعه ما احترام به فرزندان و تکریم شخصیت آنان است و در روایاتی هفت سال اولیه عمر کودکان سن سیادت و بزرگی معرفی شده است. هدف واقعی احترام و اکرام فرزندان تأمین کرامت و عزت نفس آنان است تا به فهم و درک اهمیت وجودی خویش نائل شده و تحت تاثیر عزت و بزرگ منشی خود از درگیر شدن با خواهش‌های نفسانی ذلت آور پرهیز نمایند و با درک عظمت وجودی خود مانع بروز خطا و گناه در محیط اجتماعی شوند. انسان‌های حقیر به جهت نواقص و کمبودهایی که در جایگاه شخصیتی خود احساس می‌کنند به موقعیت‌ها و عناصری تکیه می‌کنند که به صورتی بتوانند، نقیصه‌های وجودی خویش را برطرف نمایند و در مسیر چنین حرکتی، به اطاعت‌های ضلالت‌آور و گمراه‌کننده دچار خواهند شد و زمینه‌های فساد و تبهکاری قوت خواهد گرفت.

زیر بنا و محور اصلی احترام و اکرام بر فرزندان تجلی معرفت به جایگاه رفیع انسان است که خداوند متعال او را اشرف مخلوقات

خود خطاب نموده و هدف آن است که بروز شخصیت توانمند، دانا و آگاه آدمی در سایه چنین کرامتی حاصل شود و پشتوانه‌ای قوی در پدیدآوری سعادت و نیکبختی او باشد. بروز چنین حسی علاوه بر آن که تأمین‌کننده نیاز معنوی انسان است به جهت رضایت فردی از پیدایش چنین هدایت و تحوّلگی، جایگاه مبدأ اصلی را برجسته ساخته و علاقه ممتاز و خالصانه به خداوند کریم و لطیف راه توشه این حرکت تربیتی خواهد ساخت.

پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: "به شخصیت فرزندان خود ارج نهدید و آداب و آیین‌های رفتار خویش را نیکو و درست گردانید تا مشمول آموزش خدا شوید." پیامبر (ص) به والدین امر کرده‌اند که به کودکان احترام بگذارند، چرا که بی‌توجهی و بی‌احترامی به آنان باعث بروز مشکلات عاطفی زیادی در کودکان می‌گردد. همچنین در روایتی از رسول اکرم (ص) چنین آمده است: "فرزندان خود را زیاد بیوسید، زیرا با هر بوسه، برای شما مقام و مرتبتی در بهشت فراهم می‌شود که فاصله میان هر مقامی، پانصد سال است."

ب: سلام کردن بر کودکان

سلام گفتن به هنگام حضور کودکان، اهمیت دادن به جایگاه واقعی کودکان است. سلام گفتن نمودی از ادب و معرفت حقیقی فرد را به جایگاه رفیع انسان به ظهور رسانده، منشأ علاقه و محبت به هموعان می‌شود و غالباً این رفتار ساختار شخصیتی انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. سلام تألیف قلوب است و ایجاد حسی مأنوس برای درک یکدیگر. پس باید به کودکان سلام کرد و آنان را در جمع

بزرگسالان پذیرفت تا به محیط ادب و احترام وارد شوند و از رفتار و گفتار بزرگسالان در محیطی گرم و صمیمی متأثر گردند.

ادب و تحوّل ناشی از دوست داشتن دیگران و محترم شمردن هم‌نوعان مانع بروز حسد است و تمایل به برقراری ارتباط اجتماعی باعث تقرّب انسان‌ها است. کودکان با مشاهده احترام و توجه بزرگسالان به خود به فهم بزرگواری خداوند خواهند رسید که چنین ارزش و بهایی را خاص کودکان قرار داده و مایه خوشنودی آنان را فراهم آورده است. پس سپاس و احترام به ذات مقدّس احدی را ضروری رفتار خود خواهند نمود.

ج: سرور کردن کودکان

وجود شادی و سرور در زندگی کودکان، روحیه تنوّع‌طلب آنان را مصفاً نموده، طراوت و بهجت خاصی را که بوجود آورنده توان و قدرت فرد خواهد شد به ودیعه خواهد گذاشت.

لبخند و سرور از احساس امنیت کودکان سرچشمه گرفته، عطف و طبیعت گرم آنان را تقویت نموده و خاطره خوش چنین رفتارهایی ماندگار خواهد شد.

اصولاً درک انسانی افراد متأثر از فضای روحی و محیط زندگی آنان است، آن‌گاه که سرور و شادمانی حاکم بر محیط زندگی انسان‌ها شود، نشان‌دهنده دید مثبت کودکان به گذران زندگی است و در چنین حالی است که آنها از رفتارهای غریب و نامأنوس دیگران متنفر شده و احساس بی‌زاری خواهند داشت که این خود مقدمه‌ای بر پیشگیری از رفتارهای نامطلوب است.

د: عدالت نسبت به کودکان

اهمیت عدل و معرفی خداوند به عدالت وقتی جلوه اصلی خود را ظاهر می‌سازد که به ساخت درونی انسان نظر داشته و به کراهت از تبعیض و اثرات منفی آن در ایجاد انحرافات اجتماعی توجهی ویژه داشته باشیم.

وجود بی‌عدالتی، ظلم و تبعیض در جامعه، امنیت روانی افراد را به مخاطره انداخته، باعث تنفر و گریزان شدن انسان از موقعیت‌های اجتماعی خواهد شد.

دوست داشتن عدالت و رنج بردن از تبعیضات باعث آن خواهد شد که همه تلاش آدمی در جهت موازنه و عدل بکار گرفته شود و این مهم لازمه برخورد‌های انسانی یک مسلمان است، چنانکه ائمه در موارد خاص به تساوی در نگاه و برخورد‌های ظاهری تذکرات اکیدی داشته‌اند.

کودکان باید از ابتدا با عدالت آشنا شده و آن را لازمه برخورد و تعامل با دیگران بدانند. لمس خوبی عدالت و مصون شدن از فشارهای ناروای ظلم و تبعیض هم نمودی از برجسته‌سازی جایگاه خداوند است که به این صفت نیز معرفی شده است. امید به زندگی و امنیت افراد در سایه عدالت خداوندی نمایان خواهد شد. برای تفهیم صحیح عدالت که زمینه‌ساز تلاش انسان‌ها به نظم‌دهی درون، برنامه‌ریزی و رعایت انصاف است، نیازمند بستری مناسب و حقیقی هستیم. اجرای عدالت در بین فرزندان نیز توصیه اکید پیامبر مرسل (ص) است.

والدینی که میان فرزندان خود تبعیض قائل می‌شوند و تفاوت‌های فردی را در نظر نمی‌گیرند و در جمع دیگران را مورد تعریف و تمجید قرار داده و به رخ فرزندان خود می‌کشند، در حقیقت شخصیت فرزند خود را می‌شکنند و باعث به‌وجود آمدن حس حسادت در آنها می‌شوند که این حس حسادت در روح و جان فرزند تأثیرات سوء نهاده و او را از جاده‌ی صلاح و سعادت منحرف می‌کند. براساس آیات قرآنی خداوند انسان‌ها را بر خلقت‌های گوناگون آفریده و تنها ملاک برتری انسان‌ها نزد خدا تقوا می‌باشد. والدین نیز باید به این اصل مهم توجه نموده و خلقت متفاوت و استعداد‌های فرزندان خود را در نظر بگیرند. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «بر شما باد دوری جستن از حسد. همانا حسادت خوبی‌ها و نیکی‌ها را نابود می‌سازد، آن‌گونه که آتش هیزم‌ها را از بین می‌برد.» اگر والدین در مقابل رفتارهای یکسان فرزندان عکس‌العمل یکسان نداشته باشند، موجبات بی‌اعتمادی و کاهش علاقه نسبت به خود و بغض و کینه نسبت به خواهر یا برادر را در فرزندان خویش به وجود می‌آورند. والدین باید در تمامی زمینه‌ها بخصوص لطف و مهربانی در میان فرزندان خود با عدالت رفتار کنند. رسول خدا (ص) در این زمینه می‌فرماید: میان فرزندانان به عدالت و مساوات رفتار کنید چنانکه دوست دارید میان شما در نیکی و لطف و محبت به مساوات و عدالت رفتار شود.» و همواره تفاوت‌های فردی میان فرزندان خود را مدنظر داشته باشند. والدین باید تلاش کنند تا استعداد‌های کودکان و نوجوانان را به درستی شناسایی کنند و آنها را در زمینه‌هایی که آمادگی و استعداد بیشتری دارند هدایت کنند تا این استعدادها به مرحله شکوفایی برسد.

ه: محبت و رحمت با کودکان

دقت در سیره تربیتی رسول مکرم اسلام و قدرت نفوذ معنوی آن شخصیت رشید، ما را متوجه محبت و رحمت برجسته پیامبر عظیم الشان خواهد نمود به طوری که نرمش و ملایمت او در برخورد با اُمّت، مسیر نفوذ بر دل‌ها شناخته شده است. بیان احادیث بسیار درباره محبت و رحمت به فرزندان و تذکر به بوسیدن آنان بعنوان مهم‌ترین ابزار برای ابراز علاقه به کودکان، نشان‌دهنده جایگاه برجسته این رفتار است.

کودک از طریق محبت، مهرورزی را خواهد آموخت و در هنگام بیان احساسات ابراز وجود خواهد نمود تا میزان علاقه دیگران را نسبت به خود ارزیابی نماید. ابزار شناخت وی از میزان علاقه افراد (خاصه پدر و مادر) نسبت به خود میزان مهر و رحمت آنان است و بر این اساس معیار رفتاری خود را بنا خواهند نهاد و سپس در برداشتی جامع از میزان توجه، محبت و رحم و شفقت خداوند رحمن و رحیم به جایگاه رفیع و مقدس پروردگار پی خواهد برد و پس از درک نعمات خداوندی نسبت به خود در موقعیتی قرار می‌گیرد که سپاسگزار آن همه لطف و رحمت باشد.

اگر بیاندیشیم که محبت و رحمت نسبت به کودکان از نیازهای اولیه و اصلی آنهاست و هنگام محرومیت از این مهم توسط والدین، کودکان آماده دریافت مهر و محبت از دیگران خواهند شد مقید به رحم و شفقت بر آنان خواهیم شد. بدیهی است که وقتی کودک خود را می‌بوسیم علاقه خود را به او نمایان ساخته و از جهت امنیت و

نشاطی که چتر حمایتی محبت ما برایش فراهم می‌آورد او را اسیر و شیفته خود می‌سازیم و در نهایت، این همه محبت و دوستی، امنیت و بهجتی را در قلب کودکان فراهم می‌آورد که می‌تواند نشانه‌های ممتازی از لطف و رحمت خداوند کریم باشد، خدائی که همه خلق را به محبت و رحمت فرا خوانده و پیامبرش را به چنین لفظ زیبایی (پیامبر رحمت) ملقب نموده است.

کودکان ما در طول زندگی باید از بیشترین محبت ممکن برخوردار باشند، چرا که پیامبر خدا(ص) با سیره و کنش خویش و رهنمودهای نورانی به پیروان خود، به آن امر فرموده‌اند. پیامبر(ص) صبحگاهان دست مبارکشان را بر سر فرزندان و اولاد ایشان می‌کشیدند. در روایتی آمده است: روزی نماز جماعت را زود تمام نمودند و حاضران علت آن را پرسیدند ایشان فرمودند مگر صدای گریه کودک را نشنیدید. پیامبر بزرگ اسلام با آن جایگاه رفیع‌اشان در تمام امور با دقت برخورد می‌کردند. در روایتی دیگر فرموده‌اند: هر بوسه پدر و مادر بر فرزند را خداوند متعال حسنه‌ای می‌نویسد و هر که فرزندش را شاد کند خداوند در روز قیامت بر او لباس پوشانده که از نور آن، چهره اهل بهشت درخشان می‌شود. در اظهار مهر و محبت به کودکان و فرزندان، مهم‌ترین نکته، وعده‌های پدر و مادر به فرزندان است و پیامبر گرامی اسلام در این باره می‌فرماید: کودکان را دوست داشته باشید با ایشان مهربانی کنید و هرگاه به ایشان وعده‌ای دادید به وعده خود وفا کنید زیرا آنان روزی خود را از شما می‌دانند.

محبت داروی شفابخش دردها، تسکین‌دهنده قلبهاست و بهترین راه حل مشکلات و ناسازگاری‌های تربیتی است. محبت به جا، در هر مکان و زمان و در هر مقطع و سن، وسیله‌ای کارآمد و مؤثر است. همگان، در هر سن و موقعیت، به عاطفه و محبت نیازمندند؛ اما کودکان، نوجوانان و جوانان بیش از دیگران تشنه جام زلال محبتند. رفتار نابجا و ناقص‌اشان را محبت اصلاح می‌کند و ناسازگاری و پرخاشگری نا بجایشان را داروی محبت از میان می‌برد. آری، با محبت می‌توان بسیاری از گره‌ها را گشود و راه‌های ناهموار را هموار کرد. امام رضا(ع) از این شیوه مؤثر تربیتی به شکل‌های گوناگون بهره می‌گرفت. گاهی اوج محبت خود را در قالب جمله زیبای «بابی انت و امی» (پدر و مادرم به فدایت) نشان می‌داد و زمانی او را در آغوش می‌گرفت، به سینه خود می‌فشرد و می‌بوسید. ابا صلت می‌گوید: هنگامی که جواد(ع) بر بستر شهادت پدر وارد شد، حضرت رضا(ع) از بستر برخاست، به سوی او رفت، دست برگردنش انداخت، او را به سینه فشرد، میان دو چشمش را بوسید و با او سخن گفت. محبت کلید حل بسیاری از مشکلات تربیتی است. گاهی والدین در مقابل اصرار زیاد کودکان بر خواست‌های غیرمعقول یا غیرممکن، رفتاری تند و نامناسب ابراز می‌کنند؛ ولی حتی در چنین موقعیتی رفتار محبت‌آمیز مناسب‌تر و مؤثرتر است. با این که در اسلام درباره اظهار علاقه نسبت به کودکان سفارش شده است اما این مهرورزی و علاقه نباید مصالح واقعی را تحت الشعاع قرار بدهد، بلکه می‌باید با اظهار محبت مهار شده، با کودکان رفتار کرد. زیرا در برخی از موارد، اظهار محبت بی حساب، باعث فدا شدن مصالح بزرگتری می‌شود و یا موجب سوءاستفاده کردن

کودک و در اصطلاح عامیانه «لوس» شدن او می‌گردد. باید توجه داشت نوازش‌های بدون حد و حصر و توجیه نشده و خارج از حد اعتدال، اثرات سوئی را بر روان کودک بر جای می‌گذارد؛ پرتوقعی، زودرنجی، ضعف در برابر مشکلات، ناامیدی، عقده حقارت، سرخوردگی از اجتماع و بسیاری فشارهای روانی دیگر، زائیده ارتباطات مهرآمیز افراطی با کودک است. امام باقر علیه‌السلام در این راستا می‌فرماید: «سُرُّ الْأَبَاءِ مِنْ دَعَاهِ الْبِرِّ إِلَى الْإِفْرَاطِ وَشَرُّ الْأَبْنَاءِ مَنْ دَعَاهُ التَّقْصِيرِ إِلَى الْعُقُوقِ» بدترین پدران کسی است که [در نیکی از حد اعتدال خارج شود و] به زیاده‌روی بگراید و بدترین فرزندان، فرزندی است که در اثر کوتاهی، به عاق والدین دچار شود.

و: وفای به عهد

وفای به عهد نیز از روش‌های موثر در پرورش حس دینی کودکان است زیرا کودکان در دوران خردسالی خود به جهت عدم توان کاری و مهارت لازم در انجام فعالیت‌های مورد نیاز، اتکای شدیدی به والدین و اطرافیان خود داشته و احساس وابستگی به افراد توانمند پیرامون خود را بارز و آشکار خواهند نمود. حال اگر به دلایلی حالت اتکاء و اعتماد کودکان صدمه بیند و وابستگی آنان به مخاطره افتد لطمه روحی بزرگی نصیب آنان خواهد شد و خود را در بستر مشکلات و موانع زندگی تنها خواهند یافت و نهایتاً اعتماد و توکل خود را که مایه حرکت‌های رفتاری آنان است از دست خواهند داد و دچار بحران خواهند شد که همه اینها تعادل وجودی آنان را به مخاطره انداخته و بشدت از کارآئی فرد می‌کاهد.

بینش تربیتی اسلام در جهت توجه به تحقق آمال و آرزوی انسان‌ها و بازکردن دریچه‌ای به اعتماد و توکل مورد تاکید است تا مسیری را فراهم نماید که کودکان با پشتوانه‌ای حمایت‌کننده بر مشکلات و موانع محیط فائق آیند و به مراتب نهائی رشد برسند، چنانچه کودکی در اعتماد به والدین و اطرافیان شکست خورده، عدم وفای (بی‌وفائی به تعهدات) دیگران را مشاهده نماید، درک ناقصی از تعهد و مسئولیت‌پذیری خواهد داشت و همه این موارد می‌تواند ضرباتی بر زمینه‌های تعهد و گفتارهای خداوند (که در آیات و روایات آمده است) نسبت به بندگان وارد سازد.

چنانچه بخواهیم کودکانمان در تعهدات خود نسبت به خداوند که با پذیرش دین بوجود می‌آید، تقویت شده و عامل به معاهده‌های خود باشند باید خود به عهدهای گفته شده عمل نمائیم و درجه بالائی از وفار بر آنان ارزانی نمائیم تا از این مسیر بتوانند گام‌های مستحکم‌تری در مبانی دین داشته، به صلاح و نیکبختی رهنمون شوند.

روش‌های ارائه‌شده فوق تمامی ابزار نمودارسازی لطف و احسان خداوند نخواهد بود، روش‌های متفاوت دیگری نیز برای تقویت حس دینی وجود خواهند داشت، پس بر مریبان و والدین گرمی لازم است تمامی رفتارهای خود را با هدف تقرّب و نزدیکی به خداوند بکار گرفته و شناسائی لطف و احسان خداوندی را زمینه‌ساز رشد و معرفت خود، خانواده و فرزندان خویش قرار دهند، باشد که به جهت این فیض از نعمت‌های سرشار کردگار بزرگ بهره‌مند شده، سعادت و رستگاری را نصیب فرزندان خود سازند.

ز: انتخاب نام زیبا

نخستین احسان و نیکی پدر به کودک انتخاب نام زیبا و خوشایند برای اوست و این از حقوق لازم کودکان می‌باشد. اسامی اعضاء خانواده نشانگر ارزش‌های حاکم بر آن خانواده است، حتی فراتر از خانواده، به روحیه ملت‌ها از نام‌های آنها می‌توان پی برد. چه بسیار فرزندان که به خاطر اشتباه پدر و مادر خود در انتخاب اسم و تربیت آداب نادرست، در جامعه به افت شخصیت دچار شده‌اند. نام انسان در تربیت و سرنوشت زندگی تأثیر بسزایی دارد. حضرت رسول (ص) به امیرالمومنین (ع) می‌فرماید: علی جان! حق پدر بر فرزند این است که نام خوب برای او گذارده و نیکو ادبش کند و در جایگاه و موقعیت اجتماعی شایسته قرار دهد.

ح: تعلیم دادن

برای کودک، یادگیری هر چیز برای نخستین بار و تجربه چیزی که در گذشته سابقه نداشته است در حکم آفریدن و خلق چیزی نو است. در مراحل یادگیری، باید کودک را آزاد گذاشت که خود از معانی کوچک و ناچیز استفاده کرده و به کلیات پی ببرد. به هر حال نباید در تعلیم افراط کرد. از امام صادق (ع) نقل شده است که فرزند خود را تا هفت سال رها کن تا بازی کند. امیرالمؤمنین (ع) خطاب به فرزند خویش فرمودند: پس به ادب آموختنت پرداختم پیش از آن که دلت سخت شود و خردت در تصرف هوایی دیگر در آید. در ادامه فرمودند: و چون به کار تو همچون پدری مهربان عنایت داشتم و بر ادب آموختنت همت گماشتم چنان دیدم که

این عنایت در هنگام جوانی‌ات به کار رود و در بهار زندگانی که نیتی پاک و نهادهی نیالوده داری، و این که نخست تو را کتاب خدا بیاموزم و تأویل آن را به تو تعلیم دهم، و شریعت اسلام و احکام آن را از حلال و حرام بر تو آشکار سازم. امام علی به فرزندشان بر انتقال عقیده صحیح و ادب‌آموزی و نیز بر پاکی ضمیر انسان در دوره کودکی و جوانی تأکید داشته‌اند؛ یعنی همان دورانی که بیشترین تأثیر را از خانواده می‌پذیرد. انتقال عقیده حق و ایجاد رفتار سعادت‌آفرین، عنوان کلی وظایف تربیتی پدر و مادر است. در تربیت فرزند نیز همچون سایر قلمروهای زندگی، باید اصول ثابت را از امور متغیر جدا ساخت و به این حقیقت توجه کرد که برخی از آداب و ظواهر زندگی تغییر می‌کند و روابط اخلاقی و نیازمندی‌های زندگی اجتماعی دگرگون می‌شود. تربیت فرزند را باید با آگاهی از تفاوت‌های خود و فرزندان از حیث فضای فرهنگی و مناسبات اجتماعی صورت داد. باید فرزند را آماده ساخت تا اصول ثابت و نامتغیر اخلاق را متناسب با ظرف زمانی و مکانی زندگی خود رعایت کند. این آمادگی او را برای مقابله با تلقینات مسموم توانا می‌سازد و امنیت اخلاقی او را در دوران جوانی و بعد از آن تضمین می‌نماید. به امیرالمؤمنین (ع) نسبت داده شده است که فرمودند: فرزندان خود را به اخلاقی متناسب با روزگارشان مؤدب سازید: فرزندان خود را به اخلاق خودتان تربیت نکنید زیرا آنان برای زمانی غیر از زمان شما آفریده شده‌اند.

ط: نیاز به دوستی و رفاقت

در پایان سال سوم یا چهارم زندگی، همکاری میان کودکان افزایش می‌یابد. کودکان هر چه بیشتر با کودکان دیگر تماس داشته باشند و با آنان بازی کنند، زودتر راه همکاری را فرا می‌گیرند. رفاقت در روح همکاری میان کودکان در دوره نونهالی تأثیر زیادی می‌گذارد. بنابراین هرچه رفاقت مستحکم‌تر باشد، همکاری و مشارکت بیشتر می‌شود. به لحاظ تأثیر زیاد دوست و همشین، در اسلام مصاحبت و رفاقت با افراد ناشایست نهی شده و به ایجاد روابط دوستی با افراد صاحب کمال و معرفت سفارش شده است. تأثیر مثبت یا منفی دوستی، بخصوص اگر به مدت طولانی باشد تا آنجاست که می‌تواند کیش و مسلک را تغییر دهد. از رسول گرامی اسلام (ص) نقل شده است: "انسان به دین و مسلک دوست و همراهان خویش است."

و: صحبت با کودک

قدرت درک کودک اندک است و توان فهم معانی کلمات را ندارد. در عین حال سخن گفتن با او نشانه توجه والدین به اوست. کودک این توجه را نوعی اظهار محبت و ابراز عاطفه می‌داند و با تمام ضعف و نقصان، گاه با لبخند و زمانی با حرکات دست و پا به آن پاسخ می‌دهد. هنگامی که امام جواد (ع) به دنیا آمد، حضرت رضا (ع) به اصحابش فرمود: فرزندی به دنیا آمد که شبیه موسی بن عمران شکافنده دریاست و مانند عیسی بن مریم مادرش پاک و مطهر است. راوی در ادامه می‌گوید: و کان طول لیلته یناغیه فی مهده؛ حضرت در تمام طول شب با او صحبت می‌کرد.

ی: پرورش بعد عقلانی

تربیت باید همه جانبه باشد. پرورش بعد عقلانی و شکوفا ساختن استعداد منطق و استدلال در فرزند یکی از مهمترین ابعاد تربیت است. منطقی بار آوردن فرزند سبب می شود درست بیندیشد، منطقی تصمیم بگیرد، منطقی رفتار کند و در صورت لزوم، بی هیچ هراسی از دیدگاه‌ها و رفتارهای خود دفاع کند. سیره تربیتی حضرت رضا(ع) از این منظر نیز الگویی کامل برای همه رهروان آن حضرت است. بنان بن نافع نقل می کند که روزی مامون از جایی که حضرت جواد(ع) با کودکان بازی می کرد، می گذشت. کودکان از ترس میدان بازی را ترک کردند و تنها جواد(ع) آنجا ایستاد. مامون از او پرسید: چرا همراه بچه‌ها فرار نکردی؟ فرمود: گناهی مرتکب نشدم تا از ترس بگریزم و جاده هم تنگ نیست تا آن را برایت باز کنم، از هر جا می خواهی عبور کن. مامون [از این پاسخ تعجب کرد و] پرسید: تو کیستی؟ حضرت در جواب فرمود: من محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام هستم. در زندگی خانوادگی از مهمترین مسائل که پدر و مادر می بایست به آن توجه کامل داشته باشند مسئله تربیت و آموزش علم و دانش به فرزندان است. پدر و مادر می بایست به فرزندان صالح و نیکوکار خویش شخصیت داده و احترام گذارند، از مصادیق اعانت و یاری فرزندی بر نیکوکاری این است که پدر و مادر از دوران کودکی، بلکه قبل از تولد فرزند، با مهیا نمودن محیط سالم، زمینه را برای رشد و تکامل وی آماده نمایند. چرا که کوچکترین رفتار و گفتارشان در نوزاد موثر است و امروزه ثابت شده

است که تمام سخنان و رفتار انسان‌ها، فراتر از نوزاد، حتی در تمام اجسام پیرامون وی تاثیرگذار است.

ک: تربیت قبل از آموزش

مهم‌ترین هدف دین مقدس اسلام، تربیت و تهذیب افراد جامعه انسانی است تا اجتماع بشری از ناپاکی‌ها و آلودگی‌های روحی و روانی پاک شود. همان‌طور که روشن است بدون تربیت و تهذیب، علوم و دانش و حکمت آموختن به انسان ضمن اینکه ثمره‌ای برای ایجاد مدینه فاضله ندارد مخرب نیز هست. در این راستا امام خمینی (ره) می‌فرماید: آن چیزی که دنیا را تهدید می‌کند سلاح‌ها و سرنیزه‌ها، موشک‌ها و امثال این نیست آن چیزی که دارد این سیاره را در سراسیمه‌ی انحطاط قرار می‌دهد، انحراف اخلاقی است، اگر انحراف اخلاقی نباشد، هیچ یک از این سلاح‌های جنگی به حال بشر ضرر ندارد. آن چیزی که دارد این انسان‌ها را و این کشورها را رو به هلاکت رو به انحطاط می‌کشد این انحطاط‌هایی است که در سران کشورها در دست به کارهای این حکومت‌ها، از انحطاط اخلاقی دارد تحقیقی پیدا می‌کند همه بشر را دارد سوق می‌دهد به سراسیمه‌ی انحطاط. پیامبر گرامی اسلام پس از اینکه برنامه تزکیه، تهذیب و تربیت انسان‌ها را در دستور کار خویش قرار داد با نبود امکانات آموزشی و تربیتی امروزه انسان‌های نمونه‌ای را در آن مدت کم همچون حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) به عالم بشریت تحویل داد که امام علی (ع) در این باره فرمودند: به تحقیق شما مقام و منزل مرا نزد رسول خدا (ص) می‌دانید که مرا در کودکیم

در دامنش بزرگ نمود و مرا به سینه مبارکشان می‌چسباندند و رایحه خوش خود را به مشام من می‌رساندند لقمه را به دهان من می‌گذاشتند و از من دروغ در گفتار و اشتباه در رفتار ندیدند. من همواره چون فرزند در کنار مادر با پیامبر بودم، حضرت هر روز بیرق و پرچمی از مکارم اخلاقی را در وجودم می‌نشانند و مرا فرمان می‌دادند که پیرویش کنم.

ل: اجتماعی بودن فرزند

در مکتب تعالی بخش اسلام رهبانیت و گوشه‌گیری و بدور بودن از اجتماع انسان‌ها مورد نکوهش قرار گرفته و از آن نهی شده است، چرا که پیامبر خدا فرمودند: انسان موجودی اجتماعی است و دین مقدس اسلام به حضور انسان‌ها در اجتماعات ترغیب و تاکید نموده است. یکی از مهم‌ترین وظایف پدر و مادر و مسئولان فرهنگی و آموزشی، نهادینه نمودن آداب و تربیت اجتماعی اسلام در تعامل با هم‌نوعان است که نقطه آغازین این ارتباط، بنابر آموزه‌های دینی، باید سخن از صلح و صفا و صمیمیت باشد که در اسلام دادن به هم، نمود یافته است و در بیان چگونگی نهادینه ساختن آن ارزش در جامعه بشری، پیامبر (ص) فرمودند: که تا زنده‌ام سلام دادن بر کودکان را ترک نخواهم نمود تا به صورت سنت نهادینه شده در جامعه در آید. اگر به این موضوع از زاویه دیگر بنگریم، خواهیم دید که حضرت رسول (ص) با عمل خویش به جهانیان آموزش داد که انسان‌ها! ای جوامع بشری! اگر می‌خواهید جامعه‌ای مشحون از صلح و صفا و سلام و صمیمیت داشته باشید،

از خود شروع کنید خویش را به آداب زیبا زینت داده و به آنچه می‌گوئید عمل کنید تا فرزندانان خوب تربیت شوند.

م: مشورت با فرزندان

یکی از هدف‌هایی که در تربیت فرزندان مورد نظر است، پرورش روحی، خودباوری و ایجاد اعتماد به نفس است. اگر فردی اعتماد به نفس خود را از دست بدهد در حقیقت فکر و روحش فلج شده است و متکی و وابسته به دیگران می‌شود. انسانی به پیشرفت‌های علمی، معنوی و اجتماعی دست می‌یابد که توانایی‌های خود را باور داشته باشد. مشورت کردن با فرزندان در امور خانواده ضمن شخصیت بخشیدن به آنها، سبب می‌شود تا دریابند که به آنها توجه می‌شود. لذا مسائل خود را با والدین مطرح کرده و زمینه‌ی صمیمیت و همدلی بیشتر را فراهم می‌آورند و از این رهگذر به تدریج با راه و روش فکر کردن و تصمیم‌گیری نیز آشنا می‌شوند. مشورت کردن والدین با فرزندان در مورد مسائل خانوادگی، احساس مسئولیت را در وجود فرزندان ایجاد می‌کند و باعث می‌شود تا آنها به مسائل بیندیشند و با واقعیات زندگی مواجه شوند. مشورت کردن با فرزندان آنان را به تفکر و تدبیر در امور وا می‌دارد. همچنان که قرآن کریم مردمان را به تفکر و تدبیر دعوت می‌کند و از پیروی کورکورانه و تقلیدی محض پرهیز می‌دهد. شنیدن نظرات آنها و بیان اشتباهات آنها با دلیل و منطق و ملایمت که باعث جریحه‌دار شدن احساسات آنها نشود، قدرت خلاقیت تفکر، تعاون، هماهنگی مسئولیت و... را در فرزندان به وجود می‌آورد. مداخله کردن مستبدانه

والدین در امور آنها و یا دیکته کردن افکار و عقاید خود به آنان، بدون توجه به تمایلات و مقتضیات فرزندان‌اشان، موجب سرکشی و طغیان آنان می‌شود. البته این نکته را هم باید همواره در نظر داشت که نباید بیش از حد و ظرفیت و توانایی شخصی از آنها چیزی خواست زیرا ممکن است قادر به انجام آن کار نباشند و به این ترتیب از خود باوری او کاسته خواهد شد. چنانکه رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «والدین باید به آنچه مقدر فرزندان‌اشان است راضی شوند و بیشتر از آن طلب نکنند.»

با توجه به مطالب ذکر شده فوق به نظر می‌رسد که دو اصل تربیتی زیر را باید همواره در کودک و آموزش به وی در نظر داشته باشیم:

۱) آموزش های دینی و تقویت مبانی اعتقادی کودک:

بدون تردید، یادگیری از مهم‌ترین فرایندهای روانی است که زمینه‌های آن از سنین کودکی شکل می‌گیرد و به تدریج با بالا رفتن سن کودک، استعدادهای او نیز بیشتر شکوفا می‌شود. کودک به دلیل وجود حس قوی تقلید، تلاش می‌کند تا رفتاری همسان با والدین خود بازسازی کند. وجود این حس، به او کمک فراوانی در یادگیری می‌نماید. والدین نیز می‌باید از این حس قوی به سود فرزند خود بهره‌برداری کنند و با آموزش‌های ابتدایی، کم‌کم زمینه‌های آشنایی با تعالیم دینی و مبانی اعتقادی، به ویژه نماز، را در او به وجود آورند. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: هنگامی که کودک به سه سالگی رسید لا اله الا الله را به او بیاموزید و او را رها کنید (همین مقدار کافی است). وقتی هفت ماه دیگر گذشت محمد رسول الله (صلی الله علیه و آله) را به او آموزش دهید و سپس او را رها کنید تا

چهار ساله شود. آن‌گاه صلوات فرستادن را به او بیاموزید. در پنج سالگی به او سمت راست و چپ را آموزش دهید و قبله را نشان او داده و بگویید سجده کند. آن‌گاه او را تا شش سالگی واگذارید. فقط پیش روی او نماز بخوانید و رکوع و سجود را یادش دهید تا هفت سالش هم تمام شود. وقتی هفت سالگی را پشت سر گذاشت، وضو ساختن را به او تعلیم دهید و به او بگویید نماز بخواند، تا هنگامی که نه ساله شد وضو و نماز را به نیکی آموخته باشد. و هنگامی که آن دو را به خوبی یاد گرفت خدا پدر و مادر او را به خاطر این آموزش خواهد آمرزید.

۲) ارتقاء سطح دانش و معرفت کودک:

گذشته از ضرورت تعلیم کودک و آشنا نمودن او با اصول اعتقادی، آموزش‌های دیگری نیز - ولو در حد آشنایی برای کودک در حال رشد ضروری است. امام صادق علیه‌السلام به جمیل بن درّاج فرمودند: «بَادِرُوا أَحَدَانَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ تَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمُرْجِئَةُ؛ فرزندانان را با کلام [ما] آشنا کنید پیش از آن که مرجئه (و دیگر فرقه‌های منحرف عقیدتی) بر شما سبقت بگیرند [و آنان را منحرف سازند] و نیز: «عَلِّمُوا صِبْيَانَكُمْ مِنْ عَلَمِنَا مَا يَنْفَعُهُمُ اللَّهُ بِهِ لَا تَغْلِبْ عَلَيْهِمُ الْمُرْجِئَةُ بِرَأْيِهَا؛ کودکانان را به دانش ما آموزش دهید که برای آنان سودمند است تا مرجئه [و منحرفین] با دیدگاه‌های خود آنان را مغلوب خود نسازند. اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام همواره عنایت ویژه‌ای به آموزش فرزند و بالا بردن سطح درک و معرفت او نشان می‌دادند. طبق مطالعه جدیدی که تأثیرات دین را بر رشد و ارتقاء کودکان بررسی کرده است، مشخص شده کودکانی که والدین مذهبی دارند بهتر از کودکان دیگر رفتار می‌کنند و خود را با شرایط تطبیق می‌دهند.

فصل دوم: الزامات

ویژگی‌ها و نیازهای دوران کودکی و نوجوانی و اهمیت آنها

هر کودک، موجود منحصر به فردی محسوب می‌شود که دارای خلق و خو، سبک یادگیری و الگوی رشد مخصوص به خود است. هم‌چنان که کودک در مسیر تکاملی خویش به جلو می‌رود، به انواع مختلفی از محرکات و تعاملات نیاز دارد تا مهارت‌هایش پرورش یافته و کامل گردند. در جدول ذیل به برخی از ابعاد تکاملی و نیازهای کودکان از بدو تولد تا هشت سالگی اشاره گردیده است. در این جدول توجه به این نکته ضروری است که مهارت‌هایی که در ذیل آنچه که کودکان انجام می‌دهند ذکر گردیده‌اند، به ویژه از لحاظ تظاهرشان در عملکرد کودکان، همگانی نیستند. از طرفی دیگر، در خصوص مهارت‌ها نیز لازم است تا با ملاحظات فرهنگی انطباق داده شده و فرصت‌های در دسترس کودکان برای پرورش مهارت‌ها، دانش و توانایی مرتبط با آن سن نیز در آنها لحاظ گردند.

نیازهای تکاملی کودکان

آنچه که کودکان نیاز دارند	آنچه که کودکان انجام می‌دهند
تولد تا سه ماهگی	
<p>محافظت در برابر خطرات فیزیکی- تغذیه کافی (تغذیه انحصاری با شیرمادر بهترین است)- مراقبت های سلامت کافی (ایمن سازی، مراقبت های بهداشتی دوران کودکی، درمان کم آبی خوراکی در صورت نیاز، بهداشت)- بزرگسالی که کودک با او احساس تعلق و وابستگی را در خود شکل دهد- بزرگسالی که پیام های کودک را بفهمد و به آنها جواب دهد- چیزهایی که کودک بتواند آنها را نگاه کند، لمس کند، بشنود، ببویید و بچشد- فرصت هایی که در آغوش گرفته شود، برایش آواز خوانده شود و تکان داده شود.</p>	<p>آموختن درباره دنیا از طریق تمام حواس- دنبال کردن افراد و اشیا با چشم ها- پاسخ به چهره ها و رنگ های روشن- شناخت دست ها و پاها- بلند کردن سر و برگرداندن سر به طرف صدا- گریه کردن، اما با بغل کردن و دلجویی کردن ساکت می شود- آغاز خندیدن- آغاز ایجاد حس خود بودن.</p>
چهار تا شش ماهگی	
<p>همه موارد بالا، به علاوه: فرصت های شناخت دنیا- محرکات کلامی مناسب- فرصت های روزانه برای بازی با اسباب بازی های استاندارد.</p>	<p>اغلب می خندد- والدین و خواهر و برادرهای بزرگتر را ترجیح می دهد- کارهایی که نتایج جالبی دارد را تکرار می کند- مشتاقانه گوش می دهد- وقتی با او سخن گفته می شود، گوش فرا می دهد، می خندد و صداها را تقلید می کند- اشیا را به دهانش می گذارد- با کمک می نشیند، غلت می زند، حرکات جهشی دارد- بدون استفاده از شست، به اشیا چنگ می زند.</p>
هفت تا دوازده ماهگی	
<p>تمام موارد فوق، به علاوه: دادن مکمل های غذایی جدید- فرصت هایی جهت شنیدن داستانهایی که برای آنها خوانده می شود، یک محیط امن که بتواند آن محیط را بشناسد.</p>	<p>وقایع ساده را به خاطر می آورد- قسمت های مختلف بدن و صداها را تشخیص می دهد- اسم خودش و سایر لغات رایج را درک می کند- اولین لغت های معنی دار را بیان می کند- اشیا را تکان می دهد- اجسام مخفی را پیدا می کند، اجسام را در ظروف جا می دهد- به تنهایی می نشیند- چهار دست و پا راه می رود، خودش را راست نگه می دارد، راه می رود- ممکن است از غریبه ها خجالت بکشد و یا غریبی کند.</p>

آنچه که کودکان نیاز دارند	آنچه که کودکان انجام می‌دهند
یک تا دو سالگی	
<p>علاوه بر موارد فوق: نیاز به حمایت برای کسب مهارت های جدید حرکتی، کلامی و تعقلی- فرصت هایی برای ایجاد استقلال- نیاز به کمک برای یادگیری چگونگی کنترل رفتار هایش- فرصت هایی به منظور آموختن نحوه مراقبت از خود- فرصت هایی برای بازی و اکتشاف- نیاز به بازی با کودکان دیگر- نیاز به قصه خواندن/ گفتن روزانه.</p>	<p>کارهای بزرگترها را تقلید می کند- حرف می زند و لغات و ایده ها را درک می کند- از داستان ها لذت می برد و دوست دارد اجسام را بیازماید- با سعی و کوشش راه می رود، از پله ها بالا می رود- ابراز استقلال می کند، اما افراد خانواده را ترجیح می دهد- مالکیت اشیاء را تشخیص می دهد- روابط دوستانه ایجاد می کند- مشکلات را حل می کند- در انجام دادن کارها احساس غرور از خود نشان می دهد- دوست دارد در امور کمک نماید- ادعای بازی دارد.</p>
دو تا سه و نیم سالگی	
<p>علاوه بر موارد فوق، فرصت هایی برای: انتخاب کردن- درگیر شدن در بازی های مهیج- خواندن آوازه های مورد علاقه- کار کردن با پازل های ساده.</p>	<p>دوست دارد مهارت های جدید بیاموزد- به سرعت زبان یاد می گیرد- همیشه در حرکت است- کنترل دست ها و انگشتان را به دست می آورد- به سادگی مایوس می شود- مستقلانه تر عمل می نماید، اما هنوز وابسته است.</p>
سه و نیم سالگی تا پنج سالگی	
<p>علاوه بر موارد فوق: فرصت هایی به منظور تکامل مهارت های حرکتی ظریف- تشویق به تکلم از طریق خواندن، صحبت کردن و آواز خواندن- ترغیب به آموختن مهارت های فیزیکی با احتیاط- نیاز به فعالیت هایی که حس برتری مثبت را توسعه خواهند داد- فرصت های یادگیری همکاری، مشارکت و همیاری- آموختن توسط مهارت پیش از خواندن و نوشتن- کمک کردن به ادامه شناخت دنیا به منظور یادگیری از طریق عمل- فرصت هایی برای مسئولیت پذیری و انتخاب کردن- تشویق کامل شدن خود کنترلی، همکاری و ادامه دادن تا پایان یک کار- حمایت از احساس خود ارزشی و غرور کودک بعد از انجام موفقیت آمیز کار - فرصت هایی برای بازگو نمودن خود(نقاشی کشیدن، رنگ کردن، کار کردن با خمیر و خاک رس)- تشویق خلاقیت- حرکات موزون- گوش دادن به موزیک هایی از انواع مختلف.</p>	<p>محدوده توجه اش وسعت می یابد- گستاخانه عمل می کند- زیاد حرف می زند و زیاد سوال می پرسد- چیزهای واقعا بزرگسالانه می خواهد- توجه به کارهای هنری دارد- مهارت های فیزیکی را می آموزد- نشان دادن احساسات در بازی های مهیج- دوست دارد با دوستان بازی کند، دوست ندارد بیازد- اجسام را قسمت می کند و واژگون می نماید.</p>

آنچه که کودکان نیاز دارند	آنچه که کودکان انجام می‌دهند
پنج تا هشت سالگی	
<p>علاوه بر موارد فوق: حمایت برای کسب مهارت های حرکتی، تکلمی و تعقلی بیشتر- فرصت های بیشتر به منظور ایجاد استقلال- فرصت های بیشتر برای خود اتکایی در امور مراقبت شخصی-فرصت هایی برای ایجاد انواع وسیعی از مهارت ها-حمایت برای تکامل تکلمی بیشتر از طریق آواز خواندن، صحبت کردن و خواندن- فعالیت هایی که حس برتری مثبت را کاملتر می کند- فرصت های یادگیری همکاری، یاری و کار تیمی- حمایت از یادگیری از طریق دستکاری اشیاء- فرصت هایی برای مسئولیت پذیری و انجام انتخاب- حمایت از تکامل خودکنترلی و دوام آوردن تا پایان کار- حمایت از حس خود ارزشی و غرور بعد از انجام یک کار موفقیت آمیز در کودک- ایجاد انگیزه و ترغیب برای موفقیت های علمی- فرصت هایی برای سوال کردن و مشاهده کردن- فرصت هایی برای آهنگ ساختن، انجام کارهای هنری - توجه به آموزش پایه.</p>	<p>کنجکاو شدن در مورد مردم و اینکه دنیا چگونه کار می‌کند-توجه بیشتر نشان دادن به اعداد، حروف، خواندن و نوشتن - علاقه روز افزون به محصولات نهایی- کسب اطمینان بیشتر در زمینه مهارت های فیزیکی- استفاده از کلمات به منظور بیان احساسات و سازگار شدن- اشتیاق به پرورش فعالیتها- برون گراتر شدن و بازی های مشارکتی.</p>

جا دارد در این قسمت به ویژگی‌های دو دسته مهم از کودکان اشاره شود:

● کودکان استثنایی:

در حقیقت همه افراد انسان‌ها از نقطه نظر خصوصیات مختلف جسمانی، بیولوژیکی، ذهنی، روانی و عاطفی، سازگاری اجتماعی و... یکسان نبوده و نسبت به همدیگر دارای تفاوت‌های خاصی هستند. نه تنها هر فرد نسبت به افراد دیگر از نقطه نظر ابعاد مختلف جسمانی و ذهنی دارای تفاوت‌های ویژه‌ای است بلکه بین توانایی‌ها و استعداد‌های مختلف وی نیز تفاوت‌هایی مشهود و موجود است لذا بدین ترتیب هر فرد نسبت به افراد دیگر استثنایی است و کلمه «استثنایی» به طور اعم و به معنای دقیق علمی خود نمی‌تواند فقط به گروه‌های خاصی از افراد جامعه اطلاق شود.

آنچه که ما اصطلاحاً «کودک استثنایی» می‌گوییم غالباً بدین معناست که کودک از نظر هوشی، جسمی، روانی و اجتماعی به میزان قابل توجهی نسبت به دیگر همسالان خود متفاوت است به صورتی که نمی‌تواند به نحوی مطلوب حداکثر استفاده را از برنامه‌های آموزش و پرورش عادی ببرد و ناگزیر نیازمند به توجه خاص و آموزش و خدمات فوق‌العاده می‌باشد. از نظر آموزشی، کودک استثنایی کودکی است که برای تأمین حداکثر نیازهای تربیتی و آموزشی او باید تغییراتی در شیوه‌های تربیتی و آموزشی خانواده و در برنامه‌های مدارس عادی داده شود. کودک استثنایی ابتدا باید به عنوان یک کودک مورد توجه قرار گیرد و در مرحله بعدی باید به عنوان کودکی با خصوصیات و صفاتی استثنایی نسبت به سایر کودکان مورد توجه باشد. در واقع این ویژگی‌ها و تفاوت‌هاست که مربیان و مشاوران و معلمان با آن سر و کار دارند و این تفاوت‌ها هستند که

پدران و مادران باید خود را با آن سازگار و هماهنگ کنند. مطابق آمار تأیید شده سازمان‌های بین‌المللی از جمله یونسکو تعداد تقریبی افرادی که به لحاظ تفاوت‌های محسوس فردی نیاز به برنامه‌های آموزشی ویژه‌ای دارند در هر جامعه بین ۱۰ الی ۱۵ درصد است. البته این تعداد شامل افراد عقب‌مانده ذهنی، افراد تیزهوش و سرآمد، نابینا و نیمه‌بینا، ناشنوا و نیمه‌شنوا، ناسازگاران اجتماعی و معلولان جسمی نیز می‌شود.

● کودکان تیزهوش

کودکان تیزهوش یا پرتوان برخلاف سایر کودکان استثنایی ممکن است در تمام دوران زندگی خود شناخته نشوند و کسی به نبوغ ذاتی آنان پی نبرد. یک کودک نابینا یا عقب‌مانده ذهنی به زودی از روزها و ماه‌های اول زندگی، توسط اطرافیان تشخیص داده می‌شود و از همان موقع اطرافیان در صدد چاره‌جویی یا لااقل مراجعه به پزشک، مدرسه و مربی متخصص برمی‌آیند. ولی کودک تیزهوش چون علامت مشخصی ندارد و از طرفی کمتر کسی با روحیه و رفتار او آشنایی دارد ممکن است سال‌ها و حتی تا پایان زندگی شناخته نشود. نبوغ نباید الزاماً در تمام رشته‌ها و موضوعات در کودکی ظاهر گردد، چه بسا کودک تیزهوشی که در برخی از رشته‌ها از استعدادی شگرف برخوردار است در بعضی از دروس یا مطالب در حدی عادی و متوسط رشد نماید. لذا نباید تصور کرد که کودکی تیزهوش است که در تمامی جهات مستعد و پرتوان باشد. به طور کلی می‌توان گفت نخستین شرط تیزهوشی داشتن بهره هوشی^۴ بیش از ۱۳۰ است و علاوه بر بهره هوشی ممتاز، قدرت خلاقه، توانایی در استدلال و ابتکار در کار را نیز باید در نظر گرفت. زود-

4) Intelligence Quotient

رسی استعداد و علاقه به رقابت با کودکان بزرگتر نیز از جمله مشخصاتی است که نزد کودکان تیزهوش دیده می‌شود و اصولاً این گونه کودکان و نوجوانان به جای بازی با همسالان، بازی و مباحثه با همفکران را ترجیح می‌دهند و به همین سبب اکثراً در گروه سنی بزرگترها جایی برای خود باز می‌کنند. تحقیقات مارتین سون نشان‌دهنده آن است که کودکان تیزهوش از نظر سلامت و به خصوص جنب و جوش و داشتن انرژی بر کودکان هم سن و سال عادی خود برتری دارند. یک کودک تیزهوش موجودی است که عوامل ارثی و محیطی او را به صورت فردی پیچیده، استثنایی و باهوش‌تر از افراد عادی در آورده است.

گرچه تمامی کودکان تیزهوش از بهره هوشی بالایی برخوردارند، لکن دارای خواسته‌ها، نیازها، علایق و خصوصیات متفاوتی می‌باشند که مانع شناخت الگوی واحدی از رفتار و خصایص آنها می‌گردد. به هر صورت چنین اختلافاتی، دلیل آن نخواهد بود که آنها دارای خصوصیات و وجوه مشترکی نباشند و نتوان آنها را در یک طبقه خاص قرار داد. ترمن و آدن، در مطالعاتی، مشخصات عمومی تیزهوشان را این چنین بیان کرده‌اند که وضع جسمانی تیزهوشان به طور کلی از سایر افراد بهتر است. در یادگیری زبان، خواندن، هنر و ادبیات، علوم و ریاضیات از سایر کودکان پیشی گرفته‌اند. توجه و علاقه این کودکان به سوی مسائل مختلف است و زودتر و سریعتر از سایر کودکان به خواندن می‌پردازند و بیشتر و بهتر می‌خوانند. دارای سرگرمی‌های گوناگون هستند و کمتر تقلب می‌کنند. از ثبات عاطفی و اعتماد به نفس بیشتری برخوردار می‌باشند و در کارهای اجتماعی گرایش بیشتری از خود نشان می‌دهند.

در گذشته چنین تصور می‌شد که تیزهوشان افرادی گوشه‌گیر و منزوی هستند و نیروی سازش و همکاری با سایر افراد را ندارند، در حالی که مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که تیزهوشان دارای نیروی سازش بیشتری هستند و در برخورد با ناملایمات از اعتماد به نفس و ثبات عاطفی بیشتری برخوردارند و بهتر مبارزه می‌کنند و یکی از خصوصیات بارز این افراد استقلال طلبی آنهاست.

عوامل تاثیرگذار بر تکامل دوران ابتدای کودکی

مغز کودک نه لوح سفیدی است که باید داستان زندگی بر آن نگاشته شود و نه مداری پیچیده که توسط ژن‌ها طراحی و کنترل می‌شود. از زمان نخستین تقسیم سلولی، تکامل مغزی، حرکتی موزون در عرصه میان ژن‌ها و محیط است. در حالی که ژن‌ها مراحل تکامل طبیعی را در مغز برنامه‌ریزی می‌کنند کیفیت این تکامل توسط عوامل محیطی‌ای تعیین

می‌شود که هم بر مادر باردار و شیرده تاثیر می‌گذارند و هم بر کودک. چنین عواملی نظیر تغذیه مناسب، سلامت کافی، آب آشامیدنی سالم و محیطی امن و عاری از خشونت، سوءاستفاده و تبعیض، سهمی عمده در چگونگی رشد و تکامل مغز کودک دارند.

بی‌همتایی مغز آدمی فقط ناشی از پیچیدگی آن نیست، بلکه ریشه در ویژگی‌هایی دارد که به آن توان خارق‌العاده تعامل با تجربیات را ارزانی می‌دارد. هر تماس، جنبش یا تحریک عاطفی به رخدادهای الکتریکی و شیمیایی‌ای بدل می‌شود که نیروی محرک ژنتیکی را پیش می‌برد و به شیوه‌ای ظریف، شکل‌گیری مغز کودک را اصلاح می‌کنند. در تکامل اتصال‌های مغزی، تعامل بشر با محیط به اندازه غذایی برای خوردن، صدایی برای شنیدن و نوری برای دیدن تاثیر گذار است.

انعطاف‌پذیری مغز به این معناست که در دوره‌های خاصی، تجربیات منفی یا فقدان محرک‌های خوب و مناسب به احتمال زیاد تأثیرات بسیار جدی‌تر و پایدارتری به جای می‌گذارند. وقتی که کودکان در مهم‌ترین زمان رشد خود از توجه کافی بی‌بهره می‌مانند، یا گرسنگی می‌کشند، مورد سوءاستفاده قرار می‌گیرند یا از آنها غفلت می‌شود، رشد و تکامل مغزی آنها به مخاطره می‌افتد. بسیاری از کودکان که در وضعیت اضطراری، در بی‌خانمانی یا در شرایط پس از وقوع مناقشات زندگی می‌کنند، تحت فشارهای عصبی شدید و نا‌متعارف قرار می‌گیرند و شوک‌های عاطفی زیادی به آنها وارد می‌شود توانایی‌هایشان کاهش می‌یابد و تنها برخی اتصال‌های مغزی آنان فعال می‌شوند و بقیه مغز هم چنان خاموش می‌ماند. در این سنین خاموشی برخی از اتصال‌های عصبی، موتور تکامل مغز کودک را از کارایی کافی باز می‌دارد. هر چند که برای اثرگذاری و بهبود شرایط زندگی کودک هرگز دیر نیست، مداخله زود هنگام تأثیر بسیار مثبت‌تری بر تکامل مغز کودک و توانایی یادگیری او خواهد داشت. روند تکامل کودکان را می‌توان با برنامه‌های مناسب، به موقع و با کیفیت که تجربیات مثبت برای کودکان و حمایت از والدین‌شان را در پی دارد، سرعت بخشید. گستره وسیعی از این مداخلات مثبت و موفقیت‌آمیز را می‌توان در نظر گرفت که بعضی موارد آن عبارتند از: کمک به پدران و مادران جوان به درک دقیق‌تر معنای حرکات نوزاد، توصیه به خواندن قصه برای کودکان نوپا یا سر زدن به منزل والدین جوان و راهنمایی آنها و...

کودکانی که در دوران شیرخوارگی و طفولیت از مراقبت‌های اولیه بی‌بهره بوده‌اند، اغلب نسبت به دیگران سوءظن دارند و در اعتماد به خود و دیگران

همواره دچار مشکل خواهند بود. کودکانی که در سال‌های نخست برای تنظیم و نظارت بر رفتارشان راهنمایی نشده‌اند به احتمال زیادتری در دوران مدرسه دچار اضطراب، ترس و ناهنجاری‌های رفتاری و اجتماعی خواهند شد.

مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر تکامل دوران ابتدای کودکی عبارتند از:

- فردی-کودک
- خانوادگی
- اطرافیان و همسایگان؛ شهروندی و ارتباطات اجتماعی
- خدمات و برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی
- محیط منطقه‌ای و ملی
- سطح جهانی
- وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دیدگاه‌های جنسیتی

فردی-کودک

سال‌های اولیه عمر مهم‌ترین زمان تکامل در طول عمر فرد محسوب می‌شود. در این سال‌ها رشد و تکامل عصبی کودک چشمگیر است. اساس تکامل مغز نیز در این دوران است. پس تغذیه و محیط مواجهه مناسب موثر است و در صورت عدم تأمین می‌تواند تاثیر منفی بر رفاه اقتصادی-اجتماعی و فیزیکی کودک داشته باشد. تغذیه مادر در دوران بارداری و تغذیه انحصاری با شیر مادر همگی بسیار مهم می‌باشند.

تعامل بین ژنتیک و فیزیولوژی و تجارب و نیز مواجهات محیطی در تکامل کودک نقش زیر بنایی دارند. اگر این اصول ضروری برآورده نشود بر تکامل فیزیکی، روانی و یادگیری در مدرسه نیز اثرگذار خواهد بود، هم چنین کودک

مستعد ابتلا به عفونت شده و سیستم ایمنی وی قدرت کمتری خواهد داشت و در نهایت فرد، مستعد ابتلا به بیماری‌های مزمن نیز خواهد بود. قدرت تصمیم‌گیری مادر در خانه و نیز سطح سواد وی بر تغذیه کودک بسیار اثرگذار است. کوتاهی قد ناشی از سوءتغذیه مزمن ناشی از ترکیبی از عوامل محیطی، اقتصادی و اجتماعی است که از دوران بارداری آغاز و در طول زندگی ادامه می‌یابد.

تغذیه کافی و مراقبت‌های سلامت، امنیت غذایی با ریزمغذی کافی، آب سالم، دسترسی به آموزش برای همه و حفاظت از آنها در مقابل بیماری‌ها با واکسیناسیون از نکاتی است که در این دوران باید بدانها توجه شود.

محیط گرم و نزدیک خانوادگی، تنبیه نشدن، فرصت‌هایی در خانواده برای کشف دنیا، یادگرفتن اینکه چطور صحبت کند و به صحبت دیگران گوش فرا دهد، در این دوران اهمیت دارد.

نقش مرکزیتی بازی در تکامل کودکان که خود سبب تشکیل ارتباطات عصبی (سیناپس) بیشتری در مغز می‌گردد را باید در نظر داشت. بازی نقش اجتماعی کننده دارد. نوع بازی از کودکی به کودک دیگر، تحت تاثیر فرهنگ، مراقبت‌کنندگان و والدین قرار دارد. برای مثال مادران و کودکانی که با اسباب بازی‌های دست ساز بازی می‌کنند و تمرکزی که بر یادگیری و اکتشاف در این بازی‌ها وجود دارد، تاثیر مستقیمی بر پیامدهای تکاملی ادراکی-حرکتی کودکان خواهد داشت. ولی موضوع بازی در سیاست دولتها در حاشیه قرار گرفته است. بنابراین باید کاری کرد که از راهی بتوان والدین و مراقبین را در زمینه نقش مهم بازی متقاعد نمود و آن را ارتقاء و ترویج داد.

خانواده

خانواده در زمینه تکامل دوران کودکی تاثیر اولیه دارد. بیشترین محرک محیطی برای کودکان و کنترل‌کننده سایر ارتباطات کودک، خانواده است. مهم‌ترین مشخصه پنهان خانواده، منابع اقتصادی و اجتماعی آن است. منابع اجتماعی مانند مهارت والدین، شیوه‌های فرهنگی، وضعیت سلامت اعضا خانواده و منابع اقتصادی شامل ثروت و وضعیت اشتغال است که همگی در این قسمت مهم است. خانواده‌ها باید در خصوص این موارد آموزش ببینند. عوامل با تاثیر منفی در این حیطه عبارتند از فقر، وزن کم موقع تولد، سوء تغذیه و عفونت، تعارضات و خشونت داخلی و مسائل روحی روانی والدین مثل افسردگی مادر. وضعیت اقتصادی- اجتماعی بر وزن کم بدو تولد، احتمال خطر پوسیدگی دندان، امتیاز پایین تست‌های شناختی، مشکلاتی در زمینه رفتاری و اجتماعی شدن

و افزایش احتمال جدا شدن از مدرسه اثرگذار است. نقش پدران نباید دست کم گرفته شود، لذا درگیر نمودن پدران و آموزش آنها باید به عنوان یکی از استراتژی‌ها مورد توجه قرار گیرد. حمایت دولت از خانواده‌ها از اهمیت شایانی برخوردار است.

اطرافیان و همسایگان؛ شهروندی و ارتباطات اجتماعی

شاخص‌هایی از قبیل متوسط سطح درآمد، درصد شهروندان با مدرک دیپلم، درصد شاغلان و بیکاران، در زمینه تکامل دوران ابتدای کودکی مهم هستند و هر چه این شاخص‌ها بهتر باشند، موفقیت کودکان در مدرسه بیشتر خواهد بود. ارتباط معکوسی بین وضع اقتصادی-اجتماعی جامعه و گستردگی مواجهه با عوامل آسیب‌زا از جمله آلودگی هوا، فضولات، آب ناسالم، سر و صدای بیش از حد و کیفیت بد محل سکونت (از جمله اطرافیان و همسایگان) وجود دارد. فضای فیزیکی در دسترس کودکان فرصت‌هایی را ایجاد می‌کند تا کودکان بازی فراگیری‌اشان افزون گردد و قدرت کشف آنها پرورش یابد که این موضوع برای تکامل شناختی، حرکتی و روحی-روانی آنها مناسب است. ایجاد مؤسسات و تسهیلاتی برای یادگیری و خلاقیت بیشتر کودکان، مهدکودک، تسهیلات طبی، دسترسی به حمل و نقل، فرصت‌های شغلی، انسجام اجتماعی، قوانین و هنجارهای جنسیتی جامعه از موضوعات قابل توجه در این دوران است.

خدمات و برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی

این برنامه‌ها و خدمات باید کلیه جنبه‌های تکامل کودکان را در نظر بگیرد. دولت باید این برنامه‌ها را در سیاست‌های حفاظتی‌اش داخل

نماید. افزایش دسترسی کودکان به خدمات مراقبتی و آموزشی با کیفیت در دوران کودکی، با اولویت بر کودکان آسیب پذیرتر بایستی به عنوان هدف کل جامعه باشد.

این برنامه‌ها و خدمات شامل موارد ذیل هستند:

تغذیه با شیر مادر- مراقبت از کودک- آموزش‌های ابتدای کودکی- تغذیه- اشکال مختلف حمایت خانواده، که شامل خدمات مهدکودکها - پیش دبستانی‌ها- مراکز تکامل کودک مبتنی بر جامعه، خانه و ... .

سایر برنامه‌هایی که به طور غیر مستقیم مرتبطاند شامل حمایت از والدین و مراقبین کودکان و برنامه‌هایی که دولت برای این قشر دارد، می‌باشد. حمایت از خانواده‌ها یا بازدید از منزل و مراکز خدمات سلامت، نقطه تماس مهمی بین خانواده‌ها و کودکان است و لازم است برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی در این مراکز وارد شوند. اما نکته مهم این است که آموزش، توانمندسازی و ایجاد تخصص در کارکنان این مراکز صورت پذیرد.

برای چنین کارهایی باید حساسیت فرهنگی، آگاهی عمومی و احساس مالکیت اجتماعی ایجاد نمود و یک هدف مشترک به وجود آورد. ایجاد مشارکت بین جامعه، خانواده‌ها و والدین، ارائه دهندگان خدمات، افزایش ظرفیت جامعه از طریق درگیر کردن فعال خانواده‌ها و سایر ذی‌نفعان بسیار مهم است. برنامه‌هایی که بر اساس منابع و شبکه‌های موجود ساخته می‌شود اغلب از طریق مشارکت والدین، مراقبین سنتی کودکان و خواهران و برادران بزرگتر شکل می‌گیرد. این نوع از برنامه‌ها اغلب شامل آموزش والدین،

ایجاد گروه‌های حمایت والدین، بازدید از منزل و ابتکارات مراقبت از کودک مبتنی بر جامعه می‌باشد.

خدمات تکامل ابتدایی کودکی ممکن است برخی از ویژگی‌های خاص کودکان یا خانواده‌ها از قبیل بچه‌های متولد شده با وزن کم یا خانواده‌های کم درآمد را هدف بگیرند و یا اینکه در برخی از مناطق و محله‌ها ایجاد شوند، که هر کدام از اینها معایب و مزایای مربوط به خود را دارند. در هر صورت دولت‌ها باید تلاش نمایند تا به اهدافی که در زمینه تأمین خدمات و برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی تمام کودکان دارند، دست یابند. ایجاد ارتباط بین برنامه‌ها و خدمات تکامل ابتدای کودکی با برنامه‌های مراقبت از سلامت سبب بهبود وضعیت بقای کودک خواهد گردید.

سیستم‌های مراقبت از سلامت موقعیت منحصر بفردی در این زمینه دارند چون با سلامت فرد و جامعه مرتبط‌اند و می‌توانند متخصصان آموزش دیده‌ای را در این زمینه به کار گیرند و نیز تسهیلات و خدمات منحصر بفردی را تأمین نمایند و به عنوان اولین سطح تماس با مادران در سن بارآوری مشورت و راهنمایی‌های لازم را ارائه نمایند. اغلب مادران کودکان خود را از سنین پایین به این مراکز می‌آورند، پس چنین مراکزی با والدین و کودکان جامعه تماس مؤثر و مفیدی برقرار می‌نمایند.

محیط منطقه‌ای و ملی

اختلافات موجود در وضعیت تکاملی کودکان می‌تواند از شرایط کلان محیطی (در سطح ملی و بین‌المللی) نشأت گیرد. مؤثرترین برنامه‌ها و خدمات دولت‌ها در سطح منطقه‌ای رخ می‌دهد. سیاست‌هایی که به

طور غیرمستقیم در این دوران تاثیر می‌گذارند اغلب در سطح ملی و منطقه‌ای تصویب می‌شوند. دولت‌ها باید مسئول تعهداتشان نسبت به اهداف توسعه هزاره باشند.

سطح جهانی

کوشش جهانی زیادی در این زمینه خصوصا برای ایجاد فرصت‌های جدید و کم کردن تفاوت‌ها وجود دارد. قوی‌تر شدن تعهدات سازمان جهانی بهداشت و جامعه بین‌الملل یک مکانیسم حمایتی تأثیرگذار است. همچنین یونیسف، یونسکو، بانک جهانی و... برنامه‌های مؤثری را در جهت ارتقاء تکامل همه جانبه کودکان در دستور کار خود دارند.

وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دیدگاه‌های جنسیتی

با فراهم آوردن آغازی منصفانه "برای کودکان، این امکان به وجود می‌آید که بی‌عدالتی‌های اجتماعی، اقتصادی و جنسیتی مرتبط تعدیل گردند. در واقع شرایط ناسالم و استرس‌زایی که در اثر فقر ایجاد می‌شود، با نابرابری‌های تکاملی و یادگیری ابتدایی همراه شده و خود به تداوم نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی کمک خواهد نمود.

تکامل دوران ابتدای کودکی و عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت

عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت در واقع بازگوکننده موقعیت های متفاوت مردم در هرم اجتماعی قدرت و منابع می باشد. شواهد حاکی از آن است که بیشترین بار بیماری ها و قسمت اعظم نابرابری های سلامت در دنیا از عوامل اجتماعی ناشی می شود. شرایطی که مردم در آن رشد کرده، زندگی و کار می کنند بر وضعیت سلامت اشان تأثیرگذار است و نابرابری در این شرایط منجر به نابرابری های سلامت می گردد. خوشبختانه اکثریت قریب به اتفاق این نابرابری ها قابل اجتناب اند. موفقیت در عرصه بهبود سلامت و کاهش این بی عدالتی ها بستگی به توجه جدی به علت اصلی، یعنی علل اجتماعی زمینه ای آن دارد. کمیسیون عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت سازمان جهانی بهداشت به منظور بهبود وضعیت سلامت جهانی و کاهش بی عدالتی ها یک حرکت جهانی را شکل داده است. این کمیسیون، دولت ها، تشکیلات مدنی و سازمان های بین المللی را به مشارکت فرا می خواند. هم چنین شواهد جهانی در زمینه بی عدالتی در سلامت را مرور کرده و سعی می نماید دانش های منطقه ای و بین المللی را به اقدامات عملی در این عرصه تبدیل نماید و در زمینه ایجاد چنین تغییراتی جلب حمایت و همکاری نماید. لذا رویکرد عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت به عنوان راه حلی برای بهبود وضعیت عدالت در سلامت مطرح گردیده است. در ابتدای تشکیل کمیسیون عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت، شبکه های نه گانه ای مشخص گردیدند. این شبکه ها، شبکه های دانش نام گرفتند و منظور از ایجاد آنها این بود که دانش جهانی موجود با تأکید بر شواهد، اقدام در هر یک از حیطه های این شبکه را ارزیابی نمایند. تکامل ابتدای کودکی

نیز یکی از این شبکه‌های دانش است و در این شبکه بر ایجاد شرایط و فرصت‌هایی برای کودکان و مادران آنها در سال‌های اولیه زندگی، که خود می‌تواند نقش مؤثری در شکل‌گیری زندگی و وضعیت سلامت آتی فرد ایفا نماید، تأکید شده است و اقدام در این زمینه به عنوان یک اقدام بزرگ و اساسی برای دستیابی به عدالت در سلامت، خصوصاً عدالتی از آغاز، شناخته شده است.

در واقع، تعیین‌کننده‌های اجتماعی نقش مهمی در زمینه تکامل دوران جنینی، بارداری و نیز ابتدای کودکی دارند. این دوران، از لحاظ تکامل بیولوژیک و مغزی دوران حساسی است. اینکه آیا تجربیات این دوران منجر به تکامل مطلوب گردد یا خیر، به کیفیت محرکات محیطی، میزان حمایت‌ها و شرایط محیط اجتماعی که کودکان در آن رشد کرده، زندگی می‌کنند و یاد می‌گیرند بستگی دارد. مؤلفه‌های اقتصادی-اجتماعی سلامت در طول زندگی از گرادیان‌های اقتصادی-اجتماعی تکامل ابتدای کودکی نشأت می‌گیرند. بنابراین عوامل اجتماعی یک تعیین‌کننده اساسی و زیربنایی برای تکامل ابتدای کودکی است و متقابلاً، تکامل ابتدای کودکی نیز به عنوان یک تعیین‌کننده وضعیت سلامت و عدالت در سلامت، رفاه و مهارت‌های یادگیری در طول زندگی محسوب می‌شود.

دلایل سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل ابتدای کودکی

از ۲۵ سال پیش تاکنون، این سوال مطرح بوده که به چه دلیل در برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی سرمایه‌گذاری نماییم؟ در گذشته این طور فکر می‌شد که تجارب سال‌های ابتدای کودکی تنها از خانواده کسب می‌شود و لذا به

نقش دولت و سایرین توجهی نمی‌شد. امروزه، گرچه این قبیل ملاحظات هنوز تا اندازه‌ای وجود دارد، اما توسط دانش و اطلاعات در خصوص منافع حاصل از سرمایه‌گذاری اولیه حمایت می‌شود، این دانش از طریق تدوین برنامه‌های مؤفق، بر اساس تقاضاهای جدید مرتبط با تغییرات اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی، سیاستی و شرایط تحصیلی و نیز بر اساس راه‌های جدید تفکر در خصوص کودکان و جامعه شکل گرفته است و سبب گردیده است تفکرات بدبینانه تا حد زیادی کاهش بیابد.

برخی از استدلالات اختصاصی در حمایت از سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل ابتدای کودکی عبارتند از:

۱- کودکان حق زندگی و کامل شدن تمام ظرفیت‌هایشان را دارند

حقوق کودکان و لزوم توجه به رشد و بالندگی انسان، دلایل خدشه‌ناپذیر سرمایه‌گذاری در دوران نخستین کودکی می‌باشند. علم روان‌شناسی تأثیر دوران نخستین زندگی کودک بر بقیه عمر را به اثبات رسانیده است.

بیانیه‌های ذیل از برخی از کنفرانس‌ها و پیمان‌نامه‌های جهانی در این راستا حاصل شده است:

- تمام کودکان، بدون توجه به جنسیت، نژاد، زبان، مذهب و ... باید فرصت پرورش و تکامل تمام ظرفیت‌هایشان را داشته باشند؛
- کودکان، بنا به دلایل آسیب‌پذیری ذهنی و جسمی‌شان، به مراقبت‌ها و محافظت‌های اختصاصی نیاز دارند؛
- کودکانی که خصوصاً در شرایط سخت به سر می‌برند، نیازمند ملاحظات اختصاصی هستند؛

- مسئولیت اولیه پرورش، تکامل و آموزش کودکان، به عهده والدین و خانواده‌هایشان است؛
- حکومت‌ها باید محیط مناسبی را ایجاد نمایند که خانواده‌ها و جوامع را قادر به انجام مسئولیت‌های تربیتی و محافظتی از فرزندانشان نماید.

۲- شواهد در زمینه ارزش توجه اولیه به نیازهای کودکان و تأکيدات دین مبین اسلام

نگاهی هرچند سطحی به وضع کودکان و نوجوانان در جامعه، نشانگر مشکلات عظیمی است که ریشه در عدم آمادگی روانی-جسمانی، به ویژه ناکارآمدی اصول و مبانی آموزش الفبای آن در قالب بازی‌های مفرح ایستا و پویا به کودکان دارد. این معضل نه تنها بر ساختار بدنی، سلامت فرد و سبک زندگی او در آینده تأثیر دارد بلکه بر کسب فضایل اخلاقی که غفلت از آن به قیمت شرافت انسانی و فنای اخلاق تمام می‌شود، اثرگذار خواهد بود. بی‌توجهی و ساده‌اندیشی در این مورد موجب شده است، روابط انسانی آن چنان دچار بحران شود که چون گردبادی عظیم با تکیه بر نیروهای مخرب ناشی از انحرافات، کج‌روی‌ها، ناسازگاری‌ها، انحطاط‌های اخلاقی در سطحی وسیع، حال و آینده نسل کنونی و بعدی را به خطر اندازد. متأسفانه مردم تدریجاً با چنین زمینه‌ای خو کرده و گمان می‌کنند وضع باید به همین گونه‌ای باشد، که هست. به عقیده جامعه‌شناسان زمینه بسیاری از کج‌روی‌ها و انحرافات را نخست خانواده و بعد اجتماع و فرهنگ به وجود می‌آورند. بنابراین، برای اصلاح آن باید به سالم کردن هدفمند این دو محیط پرداخت. لذا برای سازندگی

کودکان زیر ۸ سال به عنوان نسل جدید، بهتر است اصلاحیه‌هایی در برنامه‌های آموزشی این گروه به شکلی هدفمند صورت گیرد. فراموش نکنیم که طفل امانتی از سوی خدا در دست والدین و جامعه است. کودک اعم از پسر و دختر ودیعه‌ای آسمانی است که به پدر و مادر سپرده می‌شود و قلب پاک فرزند گوهر گرانمایه و نفیس و آئینه مصفایی است که قابلیت پذیرفتن همه خوبی‌ها را دارد. والدین نخستین کسانی هستند که کودک از آنها منشاء می‌گیرد و با آنها در تماس است. ساختار زندگی امروزین و درگیر بودن والدین در مشاغل و حرفه‌های گوناگون موجب شده است تا مهم‌ترین سال‌های شکوفایی کودکان در اختیار مریبان مهدهای کودک به عنوان عاملان تربیت قرار گیرد و عالی‌ترین نقش را در زمینه پرورش و رشد شخصیت کودک ایفا کنند. اندیشمندان بر این باورند که لازمه برنامه‌ریزی و کار با هر ابزاری، آگاهی کامل از تمامی ویژگی‌ها و زوایای کارکردی آن ابزار می‌باشد.

۳- شواهدی دال بر منافع اقتصادی سرمایه‌گذاری در سال‌های ابتدایی عمر برای اجتماع

سالیان درازی است که توسعه اقتصادی یک مشغولیت ذهنی برای دولت‌ها محسوب می‌شود. در داخل کشورها سالیانه میلیاردها دلار به عنوان کمک هزینه برای شرکت‌ها و مؤسسات خرج می‌شود تا فعالیت‌های تجاری‌اشان را مستقر کرده و گسترش دهند. اما مطالعات نشان داده‌اند که یکی از پربازده‌ترین سرمایه‌گذاری‌ها که کمتر از دیدگاه اقتصادی نیز به آن توجه شده است، سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل

دوران ابتدای کودکی است. چندین مطالعه طولی که در میان تعدادی از کودکان در معرض خطر خانواده‌های کم‌درآمد انجام شده، نشان داده است که سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل ابتدای کودکی، بازگشت سرمایه‌ای بسیار چشم‌گیری را به همراه دارد. نتایج این قبیل مطالعات نشان داده که بازگشت سرمایه حاصل از برنامه‌های با کیفیت بالای تکامل ابتدای کودکی در حدود ۱۶٪ (مطابقت داده شده با میزان تورم) است، در حالیکه بازگشت سرمایه‌گذاری عمومی سالیانه ۱۲٪ (مطابقت داده شده با میزان تورم) می‌باشد. در حال حاضر گفتگو بر سر موفقیت برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی در مقیاسی بزرگتر مطرح است که در صورت رعایت نکات ذیل احتمال این موفقیت افزایش خواهد یافت:

۱- تمرکز برنامه‌ها بر کودکان در معرض خطر باشد و مشارکت مستقیم والدین را تشویق نماید؛

۲- برنامه‌ها تعهدات بلند مدتی برای تکامل ابتدای کودکی ایجاد نمایند؛

۳- به منظور تشویق فعالیت‌ها و اقدامات خلاقانه و با کیفیت، به دستاوردهای موفق پاداش داده شود.

شرایطی که دلالت بر در معرض خطر بودن کودک دارد عبارتند از: درآمد پایین خانواده، خشونت در داخل خانه و یا بی توجهی که در داخل خانه نسبت به کودکان اعمال می‌گردد، سطح پایین تحصیلات والدین، وزن کم زمان تولد و وابستگی والدین به مواد مخدر و.....

همچنین نشان داده شده است که جامعه از سرمایه‌گذاری در زمینه تکامل ابتدای کودکی به واسطه افزایش سودمندی اقتصادی در طول عمر کودک، افزایش گزینه‌های اشتغال، ارتقاء یادگیری و نیز از طریق ذخیره هزینه‌های اجتماعی در حیطه‌هایی از قبیل میزان‌های نام‌نویسی در مدرسه، مردود شدن، ترک تحصیل (کودکانی که توجهات مناسب ابتدایی را دریافت می‌کنند، احتمال بیشتری برای نام‌نویسی در مدرسه، مردود نشدن و عدم ترک تحصیل دارند) منتفع می‌گردد. در این زمینه می‌توان کاهش بزهکاری و کاهش مصرف مواد مخدر را نیز به این قبیل منافع اضافه نمود. فردی که از لحاظ جسمی، ذهنی، اجتماعی و عاطفی به خوبی تکامل یافته است، خواهد توانست موقعیت شغلی بهتری کسب نموده و در اقتصاد خانواده، اجتماع و کشورش سهمیم‌گردیده، مفید واقع شود.

صرفه‌جویی بعدی در هزینه‌های آموزشی جبرانی و مراقبت‌های بهداشتی و خدمات توانبخشی و فرصت کسب درآمدهای بالاتر برای والدین و مددکارانی که به این ترتیب با خیال راحت‌تر می‌توانند وارد بازار کار شوند، از فوائد اقتصادی عمده این برنامه می‌باشند.

از دیدگاه اقتصادی، برنامه‌های مراقبت و تکامل دوران ابتدای کودکی، یک سرمایه‌گذاری مناسب و هزینه‌های اثربخش محسوب می‌گردند. اهمیت بهبود وضعیت منابع انسانی از دیدگاه اقتصادی، بر اهمیت اتخاذ این گونه برنامه‌ها در کشورها می‌افزاید. برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی منافی فراتر از منافع صرف برای کودکان دارد که شامل منافع اقتصادی و اجتماعی در سراسر زندگی می‌گردد. برخی از منافع اختصاصی برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی برای کودک و اجتماع در جدول زیر خلاصه شده‌اند.

منافع برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی

ماهیت تغییر		تغییرات در	برای
تکامل بهتر شناختی (تفکری، استدلالی)؛ تکامل بهتر اجتماعی (ارتباطات با دیگران)؛ تکامل بهتر احساسی (خودشناسی، امنیت)؛ مهارت های تکلمی بهتر	تکامل روانی- اجتماعی	کودکان	
افزایش احتمال زنده ماندن؛ کاهش ناخوشی ها؛ تغذیه بهتر؛ بهداشت بهتر؛ نسبت وزن به قد مناسب تر براساس سن؛ تعادل بهتر ریز مغذی ها	سلامت		
شانس بالاتر برای ورود به دبستان؛ احتمال کمتر مردود شدن؛ عملکرد بهتر	عملکرد و پیشرفت		
سلامت و بهداشت بهتر؛ تغذیه و رژیم غذایی(مرتبط با وضعیت تغذیه ای فرد و کودک)- مهارت های رهبری؛ عملکردهای پیشگیرانه طبی بهتر- فرصت های درمانی مناسب تر؛ تغذیه؛ رژیم غذایی بهتر- اعتماد به نفس بیشتر؛ روابط بهتر زن و شوهر، کودک و والد، همسالان و کودک به کودک- شرایط اشتغال بهتر خصوصا برای مراقبین کودک؛ فرصت های اشتغال جدید که توسط این برنامه ایجاد می شود؛ افزایش بازار کالاهای مرتبط با برنامه	دانش کلی - نگرش و عملکرد - ارتباطات - استخدام	بزرگسالان	
بهبود بهسازی محیط؛ فضاهای بازی؛ تسهیلات چند منظوره جدید- انسجام بیشتر؛ افزایش مشارکت زنان؛ پروژه های اجتماعی عام المنفعه- بهبود کارایی؛ توجهات بهداشتی بهتر از طریق خدمات منسجم و یا تغییراتی که در عملکرد مصرف کنندگان ایجاد شده است؛ کاهش مردودی و ترک تحصیل- پوشش بیشتر- توانایی بیشتر؛ اطمینان و یا تغییراتی در تشکیلات؛ متدها و محتوای آموزشی اصلاح یافته	محیط فیزیکی - مشارکت اجتماعی - مؤسسات - اثربخشی - ظرفیت	اجتماع	
جمعیت سالم تر؛ کاهش تعداد روزهای از دست رفته به دلیل بیماری؛ سواد بیشتر؛ جمعیت تحصیل کرده تر؛ مشارکت اجتماعی بیشتر؛ نیروی کاری بهتر؛ کاهش بزهکاری؛ کاهش باروری و بارداری های زود هنگام؛ کاهش نابرابری های اجتماعی	کیفیت زندگی	جامعه	

۴- کودکان آینده‌ساز کشور هستند؛ آنها ارزش‌های فرهنگی را جاودانه می‌سازند

معیارهای انسانی توسط کودکان به ارزش‌ها تبدیل می‌شود. حراست از ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی و بهبود آنها، از کودکی باید آغاز گردد. ارزش‌هایی از قبیل سازگاری با یکدیگر در زندگی، حفاظت از محیط زیست همگی می‌توانند از طریق برنامه‌های تکاملی دوران ابتدای کودکی توسعه یابند. موقعیت یک کشور در اقتصاد جهانی بستگی به صلاحیت مردم آن کشور دارد و پایه این صلاحیت در سال‌های آغازین عمر قبل از آنکه کودک به سن ۸ سالگی برسد نهاده می‌شود.

۵- برنامه‌های دوران ابتدای کودکی، سبب بهبود وضعیت عدالت می‌شوند

تحقیقات نشان داده‌اند که برنامه‌های مراقبت و تکامل ابتدای کودکی که از اثربخشی خوبی برخوردار هستند، خصوصاً برای کودکان در معرض خطر، منافع عمومی و اختصاصی پایداری ایجاد می‌نماید.

مسئله‌ای که باید در نظر داشت رویکرد عدالت محوری در این زمینه است و باید بیشترین تمرکز بر کودکان محروم باشد.

بی‌عدالتی در منابع اقتصادی اجتماعی منجر به بی‌عدالتی در تکامل ابتدای کودکی می‌شود، برای مثال به سیاست‌های دولت برای تأمین خانواده و جامعه از نظر درآمد و اشتغال، منابع خدمات سلامت، تحصیل کودکان، محله امن... می‌توان اشاره کرد.

برنامه‌های مراقبت و تکامل ابتدای کودکی کمک خواهد کرد تا نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی و نابرابری‌های جنسیتی که جامعه را دو قطبی می‌کنند، کاهش یابند و کسانی را که به طور سنتی مطرود و محکوم بوده‌اند، به آغوش جامعه بازگرداند.

شرایط ناسالم و استرس‌زایی که در اثر فقر ایجاد می‌شود، با نابرابری‌های تکاملی و یادگیری ابتدایی همراه می‌شود. این نابرابری‌ها خود به تداوم نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی کمک می‌نماید. در یک سیکل معیوب، کودکان خانواده‌هایی که منابع محدودی دارند نسبت به کودکان خانواده‌های مرفه از لحاظ تکامل ذهنی پیشرفت کندتری داشته و آمادگی آنها برای ورود به مدرسه و زندگی کمتر خواهد بود و این شکاف به آسانی از بین نخواهد رفت. گرچه کودکان نمی‌توانند رأی دهند اما در نظر سیاستمداران، کودکان قوای تازه‌ای برای اقدامات اجتماعی و سیاستی فراهم می‌نمایند و در اجتماعاتی که کودکان هستند، توافق جمعی و انسجام بیشتر است. در کل، والدین دغدغه آینده کودکانشان را دارند و مشتاقند تا برای برآورده نمودن نیازهای آنها همکاری نمایند. قابلیت برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی در زمینه بسیج نمودن و به حرکت درآوردن مردم، می‌تواند منجر به ایجاد مشارکت غیرمتمرکز گردد. سرمایه‌گذاری در برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی، یک نوع سرمایه‌گذاری در ایجاد شهروندانی تحصیل کرده‌تر است. ارتقاء ساختار و محتوای آموزش‌های پیش دبستانی (یادگیری فعال، تعاملات گروهی و ...) منجر به شکل‌گیری رفتارهایی می‌شود که برای زندگی اجتماعی فرد مثمرتر خواهد بود.

۶- افزودن اجزا تکامل دوران ابتدای کودکی به برنامه‌ها، سبب موثرتر واقع شدن سایر برنامه‌ها می‌گردد

انواع برنامه‌های اجتماعی (برای مثال برنامه‌هایی در زمینه تداوم حیات با تأکید بر سلامت و تغذیه، یا آموزش‌های دوران دبستان و یا برنامه‌های زنان در عرصه توسعه) با اضافه نمودن اجزایی از تکامل ابتدای کودکی موفق‌تر می‌گردند. برای مثال اگر برنامه‌های حمایت از والدین توسط بخش سلامت، در کنار سایر خدمات سلامت ارائه گردد، سلامت کودک بهتر تأمین می‌شود.

فصل سوم: مداخلات

اصول و حیطه‌های مداخلاتی

تکامل دوران ابتدای کودکی دارای اصولی است که به منظور تأمین تکامل مناسب کودکان، رعایت آنها ضروری می‌نماید. این اصول عبارتند از:

- تکامل موضوعی همه جانبه است؛
- تکامل از دوران پره ناتال شروع می‌شود؛
- سال‌های اولیه زندگی کودک زیر بنایی برای تکامل مراحل بعدی زندگی می‌باشد؛
- نیازهای کودکان در طی سال‌های اولیه کودکی متفاوت است؛
- تکامل، تعیین‌کننده‌های متعددی دارد و طیفی است از وضعیت تغذیه‌ای کودک، وضع بیومدیکال وی، عوامل وراثتی و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی؛
- تکامل کودک ماهیت تجمعی دارد؛
- همه کودکان بدون افتراق از لحاظ جنسیتی، نژادی، زبانی، مذهب و... باید فرصت تکامل تمام قابلیت‌ها و ظرفیت‌هایشان را داشته باشند؛
- کودکان محروم نیازمند توجه ویژه‌ای هستند؛
- ایجاد محیطی که جوامع و خانواده‌ها را قادر نماید تا مسئولیت‌هایشان در ارتباط با فرزندپروری و محافظت از فرزندان را با موفقیت به انجام رسانند، ضروری است؛

- کودکان نیز در زمینه تکامل و یادگیری خود نقش مشارکتی فعالانه‌ای دارند؛
- تکامل و یادگیری کودک از تعاملات وی با مردم و محیط پیرامونش نشأت می‌گیرد؛
- کودکان درون بافتی مثل جامعه، خانواده و فرهنگ زندگی می‌کنند و نیازهای آنها در ارتباط با روابط در درون این محیط‌ها باید مد نظر قرار گیرد.

حیطه‌های مداخلاتی که در بحث تکامل دوران کودکی در زمان برنامه‌ریزی باید مورد توجه ویژه قرار گیرند، عبارت است از:

- تکامل فیزیکی (از طریق تأمین سلامت و تغذیه)؛
- تکامل ذهنی (از طریق آموزش و توسعه محرک‌های مناسب برای تأمین تکامل ذهنی)؛
- تکامل هیجانی-اجتماعی (توسط ایجاد مهر و عاطفه و علاقه و فرصت‌هایی برای مشارکت اجتماعی)؛
- تکامل روحی و معنوی (که به عنوان فرهنگ کودک نیز قابل تعریف است).

برنامه‌سازی برای کودکان بر اساس مراحل رشد و تکامل

ژان پیازه روانشناس سوییسی (۱۹۸۰-۱۸۹۶) بر توانایی کودک در درک جهان به طور فعال تأکید بسیار می‌کند و عقیده دارد کودکان به طور انفعالی اطلاعات را جذب نمی‌کنند بلکه آنچه را که در دنیای پیرامون خود می‌بینند، می‌شنوند و احساس می‌کنند و در نهایت انتخاب و تفسیر می‌نمایند. وی

همچنین عقیده دارد که انسان‌ها از چندین مرحله مشخص رشد و تکامل شناختی، یعنی یادگیری آندیشیدن^۲ در باره خودشان و محیط‌اشان می‌گذرند. او سال‌های تولد انسان تا پانزده سالگی را به چهار مرحله از لحاظ رشد شناختی و به شرح زیر تقسیم‌بندی می‌کند.

۱. مرحله "حسی-حرکتی" از تولد تا دو سالگی که این مرحله و اصولاً آموزش کودکان در این مرحله به آنچه در خانواده‌اشان می‌گذرد منحصر می‌شود و رسانه‌ها معمولاً برنامه‌ی خاصی برای این بخش طراحی و تدوین نمی‌کنند.

۲. مرحله بعد از مراحل رشد شناختی انسان مرحله "پیش از عملیاتی" است مرحله‌ای که در آن کودک بر زبان تسلط پیدا می‌کند و می‌تواند از کلمات برای نشان دادن اشیاء و تصاویر به شیوه‌ای نمادین استفاده کند. همچنین در این دوره کودک "خودمدار" است و جهان را بر مدار موقعیت خویش تفسیر و دریافت می‌کند. این دوره از سن دو تا هفت سالگی طول می‌کشد و کودکان عضو در این مرحله، جامعه هدف اعم از برنامه‌های خردسالان را تشکیل می‌دهند و با توجه به اینکه هنوز وارد فضای مدرسه نشده‌اند به طور طبیعی بیشترین نیاز خود را به آموزش از طریق خانواده، اطرافیان و رسانه‌ها کسب می‌کنند.

۳. مرحله سوم از مراحل رشد شناختی انسان مرحله "عملیات عینی" است که از سن هفت تا یازده سالگی طول می‌کشد و در طی این مرحله کودکان بر مفاهیم انتزاعی منطقی تسلط می‌یابند، می‌توانند مفهیمی مانند اینکه دلیل فلان چیز چیست را درک کنند، در این مرحله کودکان از آنجا که وارد محیط مدرسه شده‌اند تا حدی از میزان

مصرف رسانه‌ای آنها کاسته می‌شود و برخی موارد را در مدرسه و یا از گروه همسالان خود دریافت می‌کنند و همین مرحله آغاز راهی است که ممکن است کودکان با اتکاء به شناخت خود در برابر پیام‌های خسته‌کننده و یا غیر دلخواهی که از رسانه برایشان پخش می‌شود مقاومت کنند و دست به گزینش پیام‌های رسانه‌ای بزنند.

۴. چهارمین دوره را "عملیات صوری" می‌نامند، مرحله‌ای که سال‌های یازده تا پانزده سالگی یک کودک را در بر می‌گیرد و در آن کودکی که در حال رشد است توانایی درک اندیشه‌ای فوق‌العاده انتزاعی و فرضی را پیدا می‌کند. در این مرحله کودک با گذشتن از مرز خردسالی و پشت سر گذاشتن دوران ابتدایی در آستانه ورود به دوره‌ای از زندگی خویش است که می‌توان به جرأت آن را مهم‌ترین دوره شکل‌گیری شخصیت اجتماعی افراد دانست. در این دوره (نوجوانی) باید توجه داشت که به سبب درک و انتزاع قوی‌تر نسبت به دوره‌های سنی قبلی میزان انتخاب و گزینش نوجوان در میان برنامه‌ها و پیام‌ها بیشتر خواهد شد و همچنین میزان تاثیرپذیری از برنامه‌های مورد قبول نیز بیشتر از میزان تاثیرپذیری سایر سنین است.

با نگاهی به این تقسیم بندی می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که در بیشتر موارد برنامه‌سازی که کودکان را جامعه هدف خود قرار داده‌اند، عموماً تفکیکی بین این مراحل قائل نیستند چرا که نه شکل برنامه‌ها و نه محتوای برنامه‌هایی که برای کودکان ساخته می‌شود هیچکدام از این طبقه بندی تبعیت نمی‌کنند.

این برنامه‌ها در شکل و فرم اجرا غالباً برنامه‌هایی هستند که با حضور یک مجری شاد، یک طراحی دکور رنگین و میان برنامه‌های متعدد اجرا می‌شود؛ در اغلب این برنامه‌ها مجری که سعی در کودکانه صحبت کردن و شاد نشان دادن خود دارد سعی می‌کند به ضرورت برنامه‌های آموزشی در جای جای برنامه، پیام‌هایی را به کودک القاء کند، و متأسفانه همین حالت به سنین بالاتر و برنامه‌هایی که برای گروه‌های سنی بالاتر نیز ساخته می‌شود تسری یافته و به عنوان مثال برای برنامه نوجوانان همین فضا با اندکی لحن عارفانه و پیام‌های آرمان‌گرایانه‌تر آمیخته می‌شود اما آنچه در این میان بیشتر به چشم می‌آید این است که اغلب این پیام‌ها نه در راستای اجتماعی شدن کودکان بر حسب زمانه و روزگار خود که بیشتر پیام‌های اخلاقی خشک و کسل‌کننده‌ای هستند که به تکرار در برنامه‌های متفاوت از آنها استفاده شده است.

دنیای کودکان و نسبت ما با آن

باید توجه داشت که در برنامه‌سازی برای کودکان باید بیشترین دقت نظر را لحاظ کرد چرا که این گروه بی‌شک فردای جامعه را خواهند ساخت. تربیت نسلی که خوب رشد نیافته و اجتماعی نشده باشد، قبل از هر چیزی به واسطه ناهنجاری‌های اجتماعی‌اش برای کشور مشکل‌ساز خواهد شد و این دقت باید در تلویزیون بیشتر از همه رسانه‌ها باشد چرا که کودکان بیشترین ساعات خود را در مراحل سه‌گانه رشد خود یعنی از دو تا پانزده سالگی به آن اختصاص می‌دهند. کودکان از دنیایی می‌آیند که دنیای انتزاع و تخیل است دنیایی که در آن کودکان خود را محور و اساس جهان می‌دانند و تمام دعوای والدین با کودکان خویش نیز بر سر

این است تا قواعد زندگی در جهان واقع را به آنان بیاموزند و به آنها یاد بدهند که زندگی در جهان واقعی مستلزم چه رفتارهایی است. پس باید توجه داشت که در تهیه هر برنامه‌ای برای کودکان این واقعیت لحاظ گردد که این برنامه‌ها نباید از دنیای خیالات کودکان به دور باشد و یا کلا در خیالات سیر کند بلکه باید برای کودکان برنامه‌هایی ساخت که پلی میان آنچه آنها دارند و آنچه ما می‌خواهیم به آنها بدهیم باشد چرا که تنها این‌گونه است که کودک در میان داشته‌ها و بایدها دچار تعارض نمی‌شود و پر واضح است که در چنین حالتی صحبت از مفاهیم مجرد و اصول اخلاقی که کودک نه در خیالات و نه در عالم واقع همتایی برای آن نمی‌بیند، بیشتر از آن که مفید باشد، به تعارض کودک دامن زده و رشد او را به تأخیر می‌اندازد.

توجه به شناخت و آموزش و پرورش کودکان استثنایی

توجه به شناخت و آموزش و پرورش کودکان استثنایی، (افرادی که به دلایل خاص جسمانی، ذهنی، عاطفی و روانی نمی‌توانند از برنامه‌های عادی آموزشی به نحوی مطلوب بهره‌مند گردند)، از نشانه‌های پیشرفت، اصالت و غنای فرهنگ و نظام آموزش و پرورش هر جامعه‌ای است.

کوشش در جهت شناسایی، برنامه‌ریزی و ایجاد تسهیلات آموزشی افزون‌تر برای کودکان استثنایی از اهداف ویژه نظام‌های آموزشی مترقی است. مطابق ارقام و آمار بین‌المللی حدود ۱۰ الی ۱۵ درصد از کل دانش‌آموزان سنین مدرسه در هر جامعه‌ای نیاز به برنامه‌های آموزشی ویژه دارند. نگاهی کوتاه به آمار کل دانش‌آموزانی که در حال حاضر زیر پوشش آموزش و پرورش استثنایی قرار دارند بیانگر این

حقیقت است که امروزه فقط کمتر از یک درصد از کل این قبیل دانش‌آموزان واجب‌التعلیم از برنامه‌های آموزش استثنایی برخوردار هستند و این موضوع از مسئولیت اولیای امور در تهیه و تنظیم برنامه‌هایی جامع در جهت شناسایی چنین کودکانی و نیز آموزش و پرورش ایشان خبر می‌دهد.

توجه به خانواده

توجه به این مسأله که خانواده به عنوان نخستین نهادی که کودک در آن پرورش می‌یابد و پدر و مادر به عنوان نخستین مربیانی که در ساخت شخصیت فردای فرزند خود نقشی حساس و اساسی دارند، ضروری است. توجه به خانواده در هر جامعه‌ای، نشانگر رشد آن جامعه است. تغذیه صحیح مادر باردار و اعمال و حرکات و رفتار وی در بنیان جسمی و روانی، معنوی کودک بی‌نهایت مؤثر است.

اگر بخواهیم که کودکانی باهوش و خلاق در جامعه داشته باشیم باید اصولاً والدینی با سلامت بدنی و فکری کامل داشته باشیم. بدون شک باید سوابق تحصیلی پدر و مادر و چگونگی وضع فکری و هوشی آنان را هم در نظر گرفت و خانواده‌ها را آموزش داد تا حین بارداری و پس از آن چگونه با کودک خود رفتار نمایند تا کودکی سالم و پرتوان از نظر جسمی و فکری داشته باشند. روابط صحیح خانوادگی و محیط گرم و صمیمانه خانه در رشد عاطفی کودک مؤثر است. پدران و مادرانی که هر دو فعالیت خارج از منزل دارند و حتی در مواردی جز تعطیلات پایان هفته فرزند خود را نمی‌بینند تا به او محبت کنند به سختی خواهند توانست در وی ایجاد محبت نموده، طریقه صحیح روابط اجتماعی را به فرزند خود بیاموزند.

سخن گفتن کودک در خانواده‌هایی که مادر بیشتر با فرزند خود است و مرتب با او حرف می‌زند به مراتب با تکلم کودکی که پدر و مادر خود را جز چند ساعت در هفته نمی‌بیند متفاوت است. سال‌های اولیه زندگی کودک باید پر از محبت، صحبت و رفتار صحیح باشد. سال‌های قبل از مدرسه به عنوان سال‌های رشد و نمو جسمی و عاطفی کودکان، سال‌های مهمی در توسعه فکری، ازدیاد دانش لازم و آگاهی به مسائل فردی و اجتماعی می‌باشند. بر پدر و مادر است که کنجکاوی کودک در این سنین را به نحو مطلوبی اغنا نمایند، در تربیت حواس او بکوشند و تکامل اعضای حسی او را مورد توجه قرار دهند. کودکی که در خانواده منضبطی پرورش می‌یابد منظم و با انضباط رشد خواهد یافت و این انضباط تا پایان عمر با وی خواهد بود.

آموزش و پرورش کودکان تیزهوش

در جوامع مختلف در هر دوره افرادی بوده‌اند که از خود توانایی‌ها و برجستگی‌های خاصی را نمایان ساخته و موجب برانگیختن حس کنجکاوی مردم شده و مورد سوءظن و نفرت و یا ترغیب و تشویق آنها قرار می‌گرفته‌اند.

در یونان قدیم افلاطون عقیده داشت که باید کودکان باهوش را در سنین کودکی یافت و به آنها به طور اختصاصی علوم و فلسفه تعلیم داده شود. همچنین او معتقد بود که بقای دموکراسی یونان بستگی به توانایی آن کشور در آموزش و پرورش افراد با استعداد و برجسته خود جهت رهبری جامعه دارد.

در همان زمان عقیده عموم بر آن بوده که نبوغ و تیزهوشی هدیه‌ای الهی و دریچه‌ای است به علم لایتناهی که شخص را قادر می‌سازد به عمق حقیقت پی برده مرگ و فنا را از زندگی دور کند.

مفهوم نبوغ و استعداد همیشه نسبی بوده و در طول تاریخ در میان اقوام و جوامع مختلف به یک معنی نبوده است. انسان همواره قادر به انجام کارهای فوق‌العاده و کسب مهارت‌های بی‌شماری بوده است. اما این که کدام عمل و مهارت او ناشی از استعداد و نبوغ فوق‌العاده او می‌باشد، منوط به قضاوت جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کند.

بالا رفتن دانش و آگاهی همگانی نسبت به شناسایی، تعلیم، تربیت و جایگزینی صحیح کودکان تیزهوش عامل مؤثری در انجام هرچه بیشتر تحقیقات و ایجاد تسهیلات گسترده‌تر در زمینه‌های مختلف علمی و فنی برای کودکان سرآمد می‌باشد. تنها در این صورت می‌باشد که جوامع قادر خواهند بود از ثروت‌های واقعی خود یعنی افراد مستعد و هوشمند در خدمت به خلق و ساختن جامعه برتر حداکثر بهره را برده و از استخدام و استثمار نیروی خلاق خود توسط کشورهای بیگانه و از هرز رفتن این نعمت سرشار هوشی و خلاقیت‌ها جلوگیری نمایند.

مسئله شناسایی استعدادهای درخشان و تشخیص تفاوت‌های فردی از جمله وظایف و مسئولیت‌های خطیر مربیان و معلمان و اولیای نظام آموزشی هر جامعه در برنامه‌ریزی‌های تعلیم و تربیت برای کودکان و دانش‌آموزان می‌باشد.

البته همواره باید توجه داشت که:

- تفاوت‌های فردی در برنامه‌ریزی آموزشی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.
- در بین دانش‌آموزان، استعدادها و توانایی‌های گوناگونی موجود است که لازم است به آنها توجه فراوان نمود.
- تنوع استعدادها را می‌توان هر چه زودتر در بین کودکان شناخت.
- ایجاد امکانات و تسهیلات ویژه برای شکوفایی و پرورش استعدادها از ضروریات جامعه آزاد و مطلوب می‌باشد.

در هر حال باید نیازهای آموزشی کودکان با استعداد را به نحوی متناسب و مطلوب فراهم کنیم زیرا جامعه به وجود این افراد سخت نیازمند است. بویژه جامعه کنونی ما که با انقلاب شکوهمند اسلامی برای استقلال و آزادی واقعی بهای سنگینی پرداخته است، سخت به نیروی انسانی متعهد و متخصص در رشته‌های مختلف نیازمند است. سرمایه‌گذاری در این زمینه و کمک به رشد و پرورش استعدادهای کودکان تیزهوش، یک ضرورت حیاتی در رشد و خودکفایی همه جانبه جامعه قلمداد می‌گردد.

کلیات برنامه‌ها و مداخلات تکامل دوران ابتدای کودکی

هدف کلی از تدوین این قبیل برنامه‌ها و مداخلات تضمین بهبود رشد و تکامل عادلانه کودکان در طی سال‌های ابتدایی کودکی با تأکید ویژه بر کودکان محروم می‌باشد.

تنظیم اهداف کلی و اختصاصی در زمینه تکامل ابتدای کودکی نیازمند در کنار هم آوردن سه مجموعه متفاوت از اطلاعات می‌باشد:

- ارزیابی وضعیت تکاملی کودکان؛
- تحلیل نیازهای پیرامون که در درون آن پروژه تدوین و اجرا خواهد شد؛
- معیارهای بودجه‌بندی و الزامات سازمانی.

در زمان برنامه‌ریزی تمام جنبه‌های تکامل کودک باید مدنظر قرار گیرد و نهایتاً این برنامه‌ها در سیاست‌های دولت وارد شوند. برنامه‌ریزی‌ها باید به گونه‌ای صورت پذیرد که دسترسی کودکان، خصوصاً کودکان محروم به خدمات مراقبتی و آموزشی با کیفیت در دوران کودکی را افزایش دهد و در جایی که منابع محدود است لازم است که آسیب‌پذیرترها در اولویت قرار گرفته و هدف بعدی کل جامعه باشد.

تأمین شغل مناسب برای والدین و حمایت از خانواده های دارای فرزند از نکات مهمی است که باید مورد توجه دولت ها در این زمینه قرار گیرد.

استراتژی‌هایی در جهت ارتقاء تکامل کودکان:

- استراتژی ۱: ارائه خدمات مستقیم به کودکان
- استراتژی ۲: حمایت و آموزش والدین و مراقبین کودکان
- استراتژی ۳: ترویج توسعه جامعه بر اساس توجه به کودک
- استراتژی ۴: تقویت منابع و قابلیت‌های ملی
- استراتژی ۵: تقویت تقاضا و آگاهی در جامعه
- استراتژی ۶: تدوین سیاست‌های ملی کودک و خانواده
- استراتژی ۷: ایجاد چارچوب قوانین و مقررات حمایتی
- استراتژی ۸: تقویت همکاری‌های بین‌بخشی و بین‌المللی

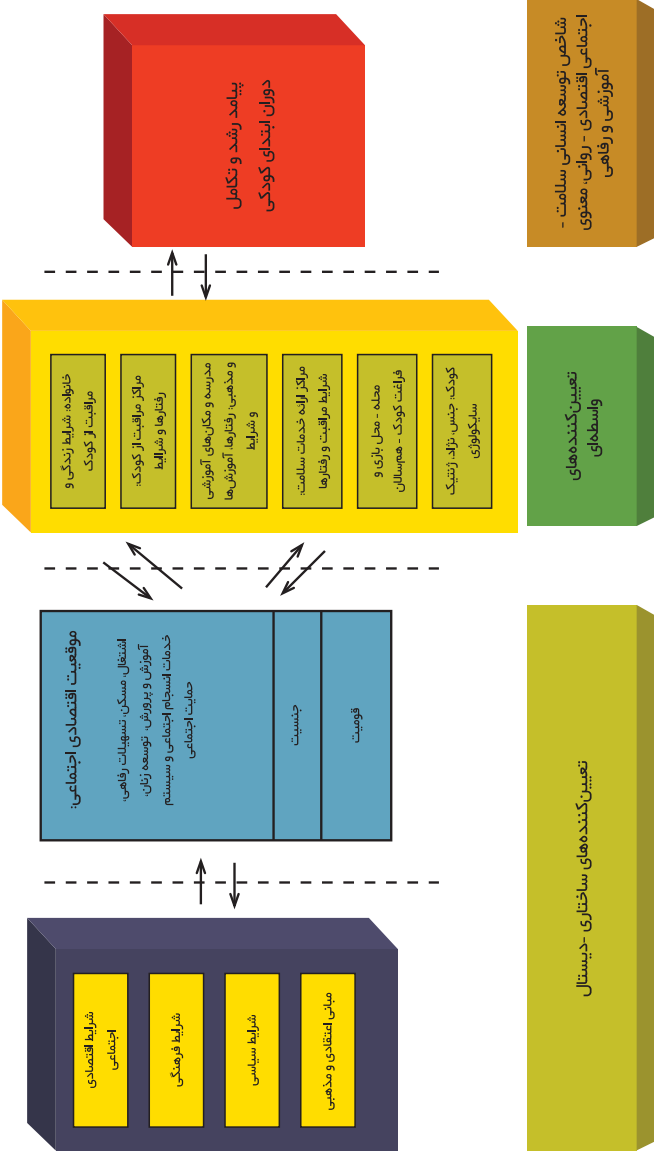
مدل‌ها/شیوه‌ها	اهداف عینی	تمرکز مداخله	استراتژی برنامه
<ul style="list-style-type: none"> سلامت مادر/کودک Home day care مدرسه/رسمی و غیر رسمی) آموزش از راه دور برنامه جامع تکامل کودک مدارس مذهبی آموزش کودک به کودک 	<ul style="list-style-type: none"> تضمین بقا ارتقا سلامت/تغذیه توسعه حمایت‌های جامع ترویج اجتماعی کردن کودکان توسعه خدمات بازتوانی مراقبت از کودکان تشویق موفقیت‌های تحصیلی 	<p>کودکان صفر تا ۸ سال</p>	<p>استراتژی یک: ارائه خدمات مستقیم به کودکان</p>
<ul style="list-style-type: none"> بازدید منزل دوره‌های آموزش والدین آموزش زندگی خانوادگی شبکه‌های حمایت از والدین/مراقبین 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش آگاهی افزایش دانش تغییر نگرش اصلاح/بهبود عملکردها تقویت مهارت‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> والدین/اعضا خانواده مراقبین معلمان/آموزش دهندگان خواهر و برادرها بزرگترها و سایر افراد جامعه 	<p>استراتژی دو: حمایت و آموزش والدین و مراقبین کودکان</p>
<ul style="list-style-type: none"> بازاریابی اجتماعی بسیج اجتماعی بسیج فنی برنامه‌های سوادآموزی مواد آموزشی مدرسه رسانه‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد آگاهی بسیج برای اقدام تغییر محیط احساس مالکیت نسبت به برنامه‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> اعضا جامعه رهبران/بزرگان کارکنان خدمات سلامت سازمان دهندگان جامعه 	<p>استراتژی سه: ترویج توسعه جامعه بر اساس توجه به کودک</p>

مدل‌ها/شیوه‌ها	اهداف عینی	تمرکز مداخله	استراتژی برنامه
<ul style="list-style-type: none"> آموزش توسعه سازمانی آموزش قبل و حین خدمت به مراقبین/معلمان پروژه‌های تجربی/نرمی پروژه‌های تحقیقاتی با مشارکت ملی تحقیقات عملیاتی 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش دانش تقویت مهارت‌ها تغییر رفتارها تقویت سازماندگی‌ها و پایدار نمودن آنها تقویت توانمندی‌های ملی افزایش منابع ملی/ملی 	<ul style="list-style-type: none"> پرستل برنامه سرپرستان کارکنان مدیریت متخصصان دستیاران محققان 	<p>استراتژی چهار:</p> <p>تقویت منابع و قابلیت‌های ملی</p>
<ul style="list-style-type: none"> بازار یابی اجتماعی انتشار دانش به صورت چند رسانه‌ای جلب حمایت 	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد آگاهی ایجاد خوارست‌های سیاسی افزایش تقاضا تغییر نگرش‌ها ایجاد محیط توانگر کننده 	<ul style="list-style-type: none"> سیاستگذاران دولت متخصصان رسانه‌ها 	<p>استراتژی پنج:</p> <p>تقویت تقاضا و آگاهی در جامعه</p>
<ul style="list-style-type: none"> ارتباط دادن تلاش‌های ملی به بین‌المللی توسعه سیاست‌های مشارکتی 	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد آگاهی ارزیابی سیاست‌های رایج برای خانواده‌ها و کودکان کم سن شناسایی شکاف‌ها ایجاد سیاست‌های حمایتی 	<ul style="list-style-type: none"> سیاستگذاران خانواده‌های دارای کودک کم سن اجتماع، در طول زمان 	<p>استراتژی شش:</p> <p>تدوین سیاست‌های ملی کودک و خانواده</p>

مدل‌ها/شيوه‌ها	اهداف عینی	تمرکز مداخله	استراتژی برنامه
<ul style="list-style-type: none"> ایجاد اتحاد (گروه‌های زنان- گروه‌های جامعه) همکاری دولتی/خصوصی پاداش‌های مالیاتی برای حمایت از برنامه‌های ECCD 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش آگاهی از حقوق و منابع ایجاد محیط‌های کاری حمایتی تضمین کیفیت خدمات مراقبتی کودک استقرار استانداردهای محیطی حفاظتی مرخصی مادران/پدران 	<ul style="list-style-type: none"> سیاستگذاران قانونگذاران خانواده‌های دارای کودکان کم سن اجتماع، در طول زمان 	<p>استراتژی هفت:</p> <ul style="list-style-type: none"> ایجاد چارچوب قانون و مقررات حمایتی
<ul style="list-style-type: none"> کنوانسیون‌های بین‌المللی گروه مشورتی بین‌المللی پیمان‌نامه‌های بین‌المللی 	<ul style="list-style-type: none"> تدوین استانداردهای بین‌المللی تبادل تجربیات به حداکثر رساندن منابع افزایش آگاهی افزایش منابع افزایش اثر نهایی و اثر بخشی 	<ul style="list-style-type: none"> دولت‌ها آژانس‌ها انجمن‌ها NGO های بین‌المللی 	<p>استراتژی هشت:</p> <ul style="list-style-type: none"> تقویت همکاری‌های بین بخشی و بین‌المللی

مدل مفهومی تکامل دوران ابتدای کودکی

تجارب جهانی

بولیوی

پروژه ادغام تکامل کودک

هدف: گسترش سطح پوشش و بهبود کیفیت برنامه‌های تکامل کودک در محله‌های فقیرنشین شهری

مدت: ۶ سال

گروه هدف: کودکان فقیر ۶ ماه تا ۶ سال

استراتژی:

سیاست‌گذاری و مدیریت برنامه:

۱. حمایت از مطالعات به جهت تشکیل یک پایه واقعی برای ارزیابی برنامه‌ها و سیاست‌های اجتماعی
۲. فراهم‌سازی کمک‌های فنی در حیطه امنیت غذایی و تغذیه و مداخلات ECD و گسترش پوشش آن
۳. آموزش کارکنان پروژه ECD و کارکنان دولت محلی

ارائه خدمات:

۱. آماده‌سازی مراکز مراقبت روزانه کودک خانگی و مرکزی - با ۲ تا ۳ مربی برای ۱۵ کودک فقیر (۶ ماهه تا ۶ ساله)
۲. نوسازی اثاثیه، لوازم، مواد و خانه
۳. تأمین مالی حقوق، آموزش و نظارت مربیان
۴. فراهم‌سازی کمک فنی در فنون ECD، مدیریت برنامه و نظارت
۵. خرید خودرو، لوازم و مواد برای مدیریت پروژه

۶. تأمین مالی بهداشتی جهت تشخیص و درمان کودکان دچار سوء تغذیه در خانواده‌های خیلی فقیر

پایش و ارزیابی:

تشکیل و هدایت آمارگیری خانوار جهت اندازه‌گیری اثرات پروژه هر

۲ سال

فوائد:

۱- ایجاد و پشتیبانی از مراکز غیررسمی، خانگی و متمرکز مراقبت‌های روزانه کودک، که کاملاً تجهیز شده بودند تا یک بسته خدمتی تکامل کودکی با کیفیت بالا را به ۴۵۰۰۰ تن از فقیرترین کودکان کشور ارائه نماید

۲- بهبود تکامل فیزیکی، هوشی و اجتماعی بیش از ۱۰۰۰۰۰۰ کودک ۶ ماهه تا ۶ ساله

۳- ۲۱۰۰۰ مراقب کودک آموزش دیده

۴- ۴۰۰۰ مرکز تکامل ابتدای کودکی خانگی بازبینی شده

۵- تقویت مهارت‌های والدین از طریق فراهم‌سازی آموزش و مشاوره برای ۱۰۰۰۰ والدین

کلمبیا

پروژه جامعه‌ای مراقبت و تغذیه کودک

هدف: توانمندسازی یک برنامه مراقبت خانگی کودک در حال اجرا

مدت: ۷ سال

گروه هدف: یک میلیون از فقیرترین کودکان ۲ تا ۶ سال

استراتژی:

خدمات تکامل ابتدای کودکی و آموزش:

۱- فراهم سازی آموزش‌ها برای مادران جامعه در خصوص مدیریت

غذا، تغذیه، ثبت سلامتی، رشد کودک و خانه‌داری

۲- فراهم سازی آموزش برای مراقبین کودک جامعه آموزش‌های

مدیریتی برای کارکنان اداره سلامت خانواده

۳- فراهم سازی وام برای مادران جامعه جهت نوسازی خانه به منظور

بهبود محیط مراقبت کودک

توسعه ساختاری:

۱- شناسایی تغییرات سازمانی لازم جهت کارکنان برای توانمندسازی

اداره سلامت خانواده و تمرکززدایی

۲- ایجاد یک سیستم اطلاعات مدیریت برای برنامه‌ریزی، مدیریت

برنامه، بودجه‌بندی و پایش برنامه‌های اداره سلامت خانواده

۳- معرفی سیستم پایش و ارزیابی برای برنامه‌های مراقبت از کودکان در

سطح ملی

توسعه سیاسی:

- ۱- بهبود کارایی تولید مکمل‌های غذایی
- ۲- ایجاد ترتیبات جدید برای برنامه‌های تکامل کودک در اداره سلامت خانواده که به اندازه کافی متوجه قشر آسیب‌پذیر جامعه نیستند.

فوائد:

- ۱- خدمات گسترده تغذیه‌ای، بهداشتی و تحصیلی در مراکز مراقبت کودک برای یک میلیون از فقیرترین کودکان ۲ تا ۶ سال کشور
- ۲- تقویت توانایی کودکان محروم در جهت موفقیت در مدرسه و اینکه به یک بزرگسال مولد و موثر تبدیل شوند
- ۳- مادران با استفاده از مراکز مراقبت کودک امکان کار کردن در بیرون خانه را پیدا کنند
- ۴- امکان دستیابی به درآمدی معتدل و بهبود منزل برای مادرانی که در برنامه مراقبت کودک شرکت می‌کنند
- ۵- تحریک مشارکت جامعه در برنامه‌های مراقبت پیش دبستانی
- ۶- افزایش پشتیبانی جامعه برای خودیاری‌های بهداشتی، تحصیلی و بهبود وضعیت مناطق شلوغ و کثیف پایین شهر

تربیه

پروژه دومین آموزش پایه

هدف:

• افزایش میزان پوشش و بهبود کیفیت آموزش پایه برای کودکان فقیر و با نیازهای خاص

• گسترش میزان پوشش برنامه‌های آموزشی رسمی و غیررسمی پیش دبستانی

مدت: ۴ سال

گروه هدف: کودکان سن پیش دبستان و دبستان، مادران کودکان خردسال در مناطق کم درآمد

استراتژی:

پوشش:

۱- نوسازی ۱۱۰۰ مدرسه آموزش پایه در مناطق روستایی و مناطق کم درآمد شهری

۲- نوسازی ۴۰ مدرسه آموزش تخصصی و ساخت تسهیلات اضافی در ۲۰ مدرسه موجود

۳- ساخت و تجهیز ۳۰۰ کلاس پیش دبستانی در مدارس آموزش پایه

کیفیت:

۱- تجهیز ۳۰۰۰ مدرسه به کامپیوتر و نرم‌افزارهای آموزشی

۲- تهیه بسته و مواد آموزشی برای ۸۰۰ کلاس پیش دبستانی و ۱۳۴۰ مدرسه ویژه آموزش کودکان با نیازهای خاص

- ۳- پشتیبانی از آموزش‌های رسمی و غیررسمی ابتدای کودکی جهت گسترش پوشش آن در استان‌های با میزان کم پذیرش مدرسه و میزان مهاجرت بالا
- ۴- تشریک مساعی با سازمان‌های غیردولتی در استقرار آموزش‌های غیررسمی ابتدای کودکی
- ۵- ساخت و تجهیز مراکز آموزش پیش دبستانی
- ۶- آزمایش کردن مداخلاتی جهت درگیر کردن کودکان با نیازهای خاص برای آموزش معمولی

نحوه ارائه خدمت:

- ۱- فراهم‌سازی آموزش ضمن خدمت، تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات برای ۳۱۵۰۰ معلم، ۵۸۰۰ مدیر، ۳۰۰۰ ناظر آموزش ابتدایی و ۲۲۰۰۰ معلم روستا
- ۲- پیشنهاد آموزش ضمن خدمت برای ۴۵۰۰ معلم پیش دبستانی
- ۳- توجه به کودکان با نیازهای خاص در آموزش ضمن خدمت
- ۴- گسترش شبکه برنامه‌های آموزش مادران و کودکان به کل ۸۱ استان

پشتیبانی از استقرار پروژه:

- ۱- تقویت ظرفیت وزارتخانه در استقرار پروژه‌ها
پایش و ارزیابی:
- ۱- گسترش و بهبود سیستم پایش و ارزیابی در اولین پروژه
- ۲- انتشار یافته‌های پایش و ارزیابی
- ۳- به روز کردن مطالعات ارزیابی اجتماعی، سازمانی و اقتصادی مدارس آموزش پایه

فوائد:

- ۱- تربیت معلمانی با کیفیت و انگیزه بهتر
- ۲- داشتن کلاس‌های درس با جمعیت کمتر
- ۳- تربیت مادرانی که نیازهای تحصیلی و تغذیه‌ای و سلامتی کودکان خردسال را بهتر می‌فهمند و دنبال می‌کنند
- ۴- داشتن کودکانی با آمادگی بیشتر برای شروع مدرسه به دنبال افزایش پوشش و کیفیت برنامه‌های تکامل ابتدای کودکی
- ۵- مواد آموزشی بهتر شامل دستیابی به شبکه‌های اطلاعاتی اینترنت برای خیلی از کودکان و جامعه
- ۶- ارتقا کیفیت آموزش معلمان

فصل چهارم: جمع بندی

توصیه‌ها و نتیجه‌گیری

۱) ایجاد تعهدات ضروری در سطوح متعدد جامعه: دولت‌ها در سطح محلی، منطقه‌ای و ملی باید سیاست‌های مرتبطی را در این زمینه داشته باشند. پس باید درک درستی از موضوع به وجود آید. ایجاد بسیج در زمینه بازاریابی این موضوع لازم است، که از آن جمله جلب حمایت بخش برنامه‌ریزی دولت - بخش اقتصاد و رسانه‌ها می‌باشند. شناخت حقوق کودکان، انجام اقدامات پایلوت، افزایش آگاهی خانواده‌ها، جامعه و ارائه دهندگان خدمات و سیاستگذاران در خصوص حقوق تکامل ابتدای کودکی می‌تواند مثمر ثمر باشد.

۲) ساختارهای لازم برای استقرار: دولت‌ها باید یک چارچوب سیاستی بین وزارتخانه‌ای ایجاد کنند که به خوبی نقش و مسئولیت‌های بخش‌ها در آن تعیین شده باشد و نیز مشخص شده باشد که چگونه بخش‌های مختلف می‌توانند با یکدیگر همکاری نمایند. دولت هم چنین باید این موضوع را در دستور جلسات بخش‌ها وارد نماید تا اطمینان حاصل شود در تصمیم‌گیری‌های بخش‌ها این موضوع لحاظ شده است. دولت‌ها باید منابع را مجدداً تخصیص دهند تا مطمئن شوند که بی‌عدالتی‌ها در زمینه دسترسی به برنامه‌ها و خدمات ECD با کیفیت بالا، کاهش یافته است. زمانی از این اقدامات منافی برای کودکان ایجاد خواهد شد که دولت سیاست‌های دوستدار خانواده و کودک را اتخاذ کرده باشد. سیاست‌هایی که درآمد کافی برای همه را ضمانت می‌کند، ضامن منافع

مادران است، کمک‌های مالی برای افراد بسیار فقیر دارد و اجازه می‌دهد که والدین و مراقبان بین زمانی که در محل کار و در خانه می‌گذرانند، تعادل برقرار نمایند. دولت‌ها باید مشکلات مرتبط با تعادل بین زندگی کاری و زندگی خانوادگی را حل کنند (از این طریق که سیستم‌هایی به وجود آورند تا ضمانت‌کننده کیفیت مراقبت‌های مبتنی بر جامعه خارج از منزل کودک باشد). هم چنین بایستی دولت‌ها فرصت‌هایی را برای آموزش و تحقیقات در این زمینه ایجاد نمایند.

درگیر کردن جامعه در این موضوع بسیار مهم است و سبب موفقیت برنامه می‌شود پس باید دولت‌ها جامعه را در توسعه، اجرا، پایش و بررسی مجدد این قبیل سیاست‌ها درگیر نمایند.

۳) استراتژی‌های استقرار: استقرار برنامه‌هایی برای بقا و سلامت کودک با دسترسی عادلانه اهمیت دارد. در این راستا سیستم‌های مراقبت از سلامت یکی از مقرون به صرفه‌ترین سیستم‌ها هستند. توسعه برنامه‌های موثر از سطح محلی تا ملی، ایجاد احساس مسئولیت در این زمینه در سطوح محلی سبب تضمین پایداری این قبیل برنامه‌ها می‌شود.

۴) پایش و ارزشیابی: نیاز فوری برای ایجاد شواهد مرتبط و ایجاد سیاست مبتنی بر شواهد وجود دارد. هدف دسترسی همگانی به خدمات ECD است: حمایت والدین و مراقبین کودکان، تغذیه، حمایت اجتماعی، مراقبت‌های بهداشتی اولیه آموزش‌های ابتدایی. دولت و جامعه باید این خدمات و برنامه‌ها را از نظر کارایی و کیفیت پایش نمایند که این خود شامل ارزیابی موانع در راه رسیدن به اهداف،

فرصت‌های دسترسی و نیز تمرکز بر کاهش بی‌عدالتی است که همگی نیاز به همکاری همه جانبه دارد.

۵) ایجاد متحدان جهانی در این زمینه: همکاری جهانی از جمله همکاری و هماهنگی یونیسف، یونسکو و بانک جهانی، صندوق‌های مختلف جهانی و سازمان جهانی بهداشت با یکدیگر. ایجاد ارتباط بین این موضوع با اهداف توسعه هزاره، حمایت از ادغام این موضوع در سیاست‌های ملی کشورها، حمایت از ادغام مداخلات ساده در این حیطه و نیز در ابتکارات سلامت جامعه و ارزیابی سود و هزینه این برنامه‌ها از جمله این توصیه‌ها هستند.

چه باید کرد؟ جمع‌بندی نهایی

۱) جمع‌آوری اطلاعات لازم در خصوص وضعیت فعلی تکامل کودکان کشور در قالب به کارگیری یک شبکه اطلاعاتی منسجم و هدفمند

۲) استفاده از اطلاعات در دسترس و استخراج نیازهای تکاملی کودکان برای شکل دادن اقدامات و استراتژی‌ها "از سطوح ابتدایی تا بالایی"

۳) اجرای برنامه‌های مداخلاتی از طریق تقویت همکاری‌های بین بخشی

۴) پایش و ارزشیابی برنامه‌ها و مداخلات

مراجع

- ۱- بررسی تربیت کودک در روایات اسلامی - سایت حوزه، دسترسی:
<http://www.hawzah.net>
- ۲- امام رضا(ع) و تربیت فرزند - سایت تبیان، دسترسی:
<http://www.tebyan.net>
- ۳- سلامت و عوامل اجتماعی تعیین کننده آن-راهکار اصلی گسترش عدالت در سلامت و ایجاد فرصتی منصفانه برای همه- دکتر محمد اسماعیل مطلق، دکتر علیرضا اولیایی منش، دکتر مریم بهشتیان بهار ۱۳۸۷
- ۴- کتاب روش‌های پرورش احساس مذهبی (نماز) در کودکان و نوجوانان، دکتر غلامعلی افروز، دکتر عبدالکریم کریمی از کتاب گفتارهایی پیرامون اثرات پنهان تربیت آسیب‌زا
- ۵- اصول کافی
- ۶- بحارالانوار
7. final report for the WHO CSDH-EARLY CHILD DEVELOPMENT:A POWERFUL EQUILIZER
8. Family and community practices that promote child survival, growth and development-WHO
9. Facts for life-Third edition published in 2002 by UNICEF, WHO, UNESCO, UNFPA, UNDP, UNAIDS, WFP and World Bank
- 10.Early Childhood Counts- A Programming Guide on Early Childhood Care for Development-World Bank 2000
11. Early Child Development: A Powerful Equalizer- Final Report for the World Health Organization's Commission on the Social Determinants of Health 2007
- 12.Knowledge network for early child development-Analytic and strategic review paper:International perspectives on early child development- prepared by Stefania Maggiori G.Irwin-Arjuman Siddiqi- Iraj Poureslami-...

13. National Association for Regulatory Administration & National Child Care Information Center, 2006. The 2005 Child Care Licensing Study
<http://www.nara.affiniscape.com/displaycommon.cfm>
14. Bureau of Labor Statistics, U.S. Department of Labor. Career Guide to Industries, 2006-07 Edition, Child Day Care Services. <http://www.bls.gov/oco/cg/cgs032.htm>
15. Briody, J. and McGarry, K. (2005)
<http://www.journal.naeyc.org/btj/200509/BriodyBTJ905.pdf> accessed on 15.12.05
16. Brooker, L. (2002) Starting School: Young children learning cultures. Buckingham: open University Press.
17. Broström, S. (2000). Transition to School. Paper related to poster symposium at the 10th EECERA International Conference: London, September.
18. Broström, S. (2002) Communication and continuity in the transition from kindergarten to school. In H. Fabian and A. W. Dunlop Transitions in the Early Years: debating continuity and progression for children in early education. London: RoutledgeFalmer.
19. Burrell, A. and Bubb, S. (2000) 'Teacher Feedback in the reception Class: Associations with Children's Positive Adjustment to School', Education 3-13 28(3), 58 - 69.
20. Campbell Clark, S. (2000) Work/family border theory: A new theory of work/family balance, Human Relations, 53, 6, 747-770.
21. Corsaro, W. A. and Molinari, L. (2000). Priming Events and Italian Children's Transition from
22. Dockett, S and Perry, B (2001) Starting School: Effective Transitions. Early Childhood Research and Practice. Volume 3 Number 2.
<http://ecrp.uiuc.edu/v3n2/dockett.html>
23. Dockett, S. and Perry, B. (2005) 'Starting school in Australia is 'a bit safer, a lot easier and more relaxing': issues for families and children from culturally and linguistically diverse backgrounds' in Early Years. 25(3) pp. 271-281.

24. Dockett, S. and Perry, B (Eds) (2001) *Beginning School Together: Sharing Strengths*. Canberra, ACT: Australian Early Childhood Association Inc.
25. Dunlop, A. W. (2002) 'Perspectives on Children as learners in the transition to school' in Fabian, H. and Dunlop, A. W. (Eds) *Transitions in the Early Years: debating continuity and progression for children in early education*. London: RoutledgeFalmer
26. Dunlop, A. W. A. (2001). *Children's Thinking about Transitions to School*. Paper presented at the 11th Annual Conference of the European Educational Research Association, Alkmaar.
27. Dunlop, A-W. and Fabian, H. (2003) (Eds.) *Transitions*. European Early Childhood Education Research Journal, Themed Monograph, 1.
28. Dunlop, A-W. (2002). *Conclusions*. In Hilary Fabian and Aline-Wendy Dunlop (eds), *Transitions in the Early Years*, 146-154.
29. Dunlop, A-W. (2002b) *Early Years Educational Transitions*. Study for Stirling Council. Glasgow: University of Strathclyde/Stirling Council.
30. Dunlop, A-W. (2005) "Don't give yourself a reputation" Accessing the views of secondary school entrants. Paper presented at the Scottish Educational Research Association Annual Conference. November 2005, Perth, Scotland.
31. Dunlop, A-W. (2005) "I'd like to be a fly on the wall": how does children's transition to school affect parents? Paper presented at the EECERA 15th Annual Conference, Dublin, September 2005.
32. Dunlop, A-W. (2005) *Educational Transitions: the key challenges*. Paper presented at the BERA Annual Conference, Glamorgan, September 2005.
33. Dunlop, A-W. A. (2002) *Early Years Educational Transitions: Working together for children in the early years*. Researching Current Transition Practice in Stirling Council, 2001-2002. Report to Stirling Council.

34. Elder, G. H., Jr (2001). Families, Social Change, and Individual Lives. *Marriage and Family Review*, 177- 192.
35. Fabian and Dunlop (2005) 'The Importance of Play in the Transition to School' in J. R. Moyles (Ed) *The Excellence of Play* 2nd edition. Berkshire: Open University Press/McGraw-Hill.
36. Fabian, H. and Dunlop, A. W. A. (eds.) (2002). *Transitions in the Early Years. Debating continuity and progression for children in early education.* London: Routledge Falmer.
37. Fabian, H. and Dunlop, A-W. (2002) *Inter-conneXions. Early Years Matters.* Dundee: Learning and Teaching Scotland
38. Fabian, H. (2002) *Children Starting School.* London: David Fulton Publishers
39. Featherstone, S. (2004), *Smooth Transitions.* *Nursery World*, 27 May 2004.
40. Fortune-Wood, J. (2002). *Transitions without school.* In H. Fabian, H. and A. W. A. Dunlop, (eds.). *Transitions in the Early Years. Debating continuity and progression for children in early education.* London: Routledge Falmer.
41. Galton, M., Morrison, I., and Pell, T. (2000). *Transfer and Transition in English schools: reviewing the evidence.* *International Journal of Educational Research*, 33, pp.341-363.
42. Griebel, W. and Niesel, R. (2000). *The children's voice in the complex transition into kindergarten and school.* Paper presented at the 10th Annual Conference of the European Educational Research Association, London.
43. Griebel, W. and Niesel, R. (2001) Griebel, W. and Niesel, R. (2002). *Co-constructing transition into kindergarten and school.* In H. Fabian, H. and A. W. A. Dunlop, (eds.). *Transitions in the Early Years.*
44. *Debating continuity and progression for children in early education.* London: Routledge Falmer.

45. Johansson, I. (2002). Parents' Views of transition to school and their influence in this process. In H. Fabian, H. and A. W. A. Dunlop, (eds.). Transitions in the Early Years.
46. Debating continuity and progression for children in early education. London: Routledge Falmer.
47. Kienig, A. (2002), 'The importance of social adjustment for future success.' in H. Fabian and A. W. Dunlop (Eds) Transitions in the early years: debating continuity and progression for children in early education. (pp.23 - 37). London: RoutledgeFalmer.
48. Laurent, C. (2000) "The Real Life Class" Guardian Education Tuesday 11 April pp. 6-7.
49. Le Roux, W. (2002) A tracer study of San preschool children in Botswana in Early Childhood Development Practice and Reflections: No. 15 The Challenge of Change. Bernard Van Leer Foundation.
50. Margetts, K (2002) 'Transition to School - Complexity and Diversity', European Early Childhood Education Research Journal. 10(2) 103-114.
51. Margetts, K. (2000). Establishing Valid Measures of Children's Adjustment to the First Year of Schooling. Post-Script: www.edfac.unimelb.edu.au/insight/post-script.shtml
52. Neuman, M. J. (2000). Hand in Hand: Improving the links between Early Childhood Education and Care and schools in OECD countries. Paper prepared for the Consultative Meeting on International Developments in ECEC. The Institute for Child and Family Policy at Columbia University, May 11-12.
53. Page, J. M. (2000), Reframing the Early Childhood Curriculum: Educational Imperatives for the Future. London: RoutledgeFalmer.
54. Perry, B., Dockett, B. and Howard, P. (2000) 'Starting school: issues for children, parents and teachers'. Journal of Australian Research in Early Childhood Education. 7(1), pp. 41-53.

55. Porter, L. (2003), Young Children's Behaviour: Practical Approaches for Caregivers and Teachers. Second Edition. London: Paul Chapman Publishing.
56. Qualifications and Curriculum Authority (2000) Curriculum Guidance for the Foundation Stage. London: QCA.
57. Stephen, C. and Brown, S. (2002). Cultures of Practice in the Early Years: What are we doing with Thyssen, S. (2000) The child's start in daycare. Early Child Development and Care, 161, 33-46.
58. Webb, J., Schirato, T. and Danaher, G. (2002) Understanding Bourdieu. London: Sage Publications.